

CENTRUM VOOR DE STUDIE VAN LAND EN VOLK VAN DE KEMPEN

Nr. 8

**Van papen en pastoors,
De seculiere geestelijkheid in de Kempen**

Turnhout
1997

VAN PAPEN EN PASTOORS,
DE SECULIERE GEESTELIJKHEID IN DE KEMPEN

Enkel te bestellen bij
H. DE KOK p.a. Stadsarchief Turnhout
Grote Markt 1
2300 Turnhout
Tel. 014/ 44.33.98

CENTRUM VOOR DE STUDIE VAN LAND EN VOLK VAN DE KEMPEN

Nr. 8

**Van papen en pastoors,
De seculiere geestelijkheid in de Kempen**

Redactie

H. DE KOK

Turnhout
1997

INHOUDSOPGAVE

<i>Van kapelaan tot kardinaal, de rol van netwerken bij het carrièreverloop van de Meierijsche geestelijkheid in de late middeleeuwen</i> door A. van den Bichelaar	7
<i>Tussen Kiel en Kazuifel, priesters in de vroegmoderne Meierij</i> door G. Rooijakkers.....	32
<i>De decanale visitatieverslagen over Herentals in de 17de en 18de eeuw. Typologie van de bron</i> door J. Cools	52
<i>“In het zweet des aanschijns ...”. Klerikalisering in oostelijk Noord-Brabant, 1790-1920</i> door W. van Halen.....	62

Van kapelaan tot kardinaal. De rol van netwerken bij de carrière van Meierijse geestelijken in de late Middeleeuwen: Aert Boest, Jan van Loemel en Willem van Enckenvoirt (ca. 1465-1535).

door

Alphons VAN DEN BICHELAER

Inleiding

Het begrip "netwerk" is nog niet zolang geleden in de Nederlandse taal geïntroduceerd. Het verschijnsel dat ermee wordt aangeduid is echter al veel ouder.¹ Zoals nog zal blijken had ook de middeleeuwer zijn persoonlijke netwerk van "vrienden", die hij kon inschakelen voor de behartiging van zijn belangen en die anderzijds konden rekenen op zijn steun wanneer hún belangen in het geding waren. Het functioneren van zo'n persoonlijk netwerk komt het beste tot uiting in brieven. Nergens blijkt immers duidelijker met welke mensen iemand in contact stond en hoe hij die contacten aanwendde om zijn doeleinden te bereiken. Daarmee is onze kennis van netwerken wel grotendeels beperkt tot de groep van hen die konden lezen en schrijven. In de late Middeleeuwen was dat nog een vrij select gezelschap, te midden waarvan de geestelijken een belangrijke plaats innamen.

De laat-middeleeuwse geestelijkheid vormde bepaald geen uniform geheel. Zo was er de horizontale verdeling tussen de regulieren in de kloosters en de seculieren in de parochies. Binnen de seculiere geestelijkheid was er weer een onderscheid tussen geestelijken zonder zielzorg, zoals kanunniken en bedienaars van altaren en kapellen, en geestelijken met zielzorg, zoals pastoors en onderpastoors. Deze laatsten moesten een priesterwijding hebben

¹ Zie voor netwerken bijvoorbeeld: A. MACZAK (ed.), *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988); W. BLOCKMANS, "Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11 (1985) 231-247.

ontvangen, maar veel van de andere ambten konden ook door geestelijken of *clerici* met een lagere wijding worden bekleed. De seculiere ambten kenden tevens een verticale tweedeling. Enerzijds was er de beneficiant, de bezitter die de inkomsten uit het ambt genoot, en anderzijds was er de officiant, degene die de dagelijkse werkzaamheden verrichtte die bij het ambt hoorden. Als de beneficiant in de plaats van zijn beneficie resideerde dan was hij doorgaans tevens officiant. Woonde hij echter elders, dan liet hij zijn taken door een ander waarnemen, vaak tegen een zeer geringe vergoeding.

Ten aanzien van het pastoorsambt is uit het proefschrift van Arnoud-Jan Bijsterveld gebleken dat de beneficianten en hun plaatsvervangers twee vrij strikt gescheiden groepen vormden.² De waarnemers, die hun leven veelal doorbrachten reizend van parochie tot parochie, slaagden er relatief zelden in om uiteindelijk ook zelf een pastoorsbeneficie te bemachtigen. Daarentegen was het niet ongebruikelijk dat een beneficiant inkomsten uit meer dan één beneficie genoot. De mate van succes bij het verwerven van beneficiës hing grotendeels af van het vermogen van de persoon in kwestie om relaties aan te knopen met de juiste mensen, en die relaties vervolgens ook te benutten, kortom een eigen netwerk te vormen.³

Tot deze laatste groep, die van de beneficianten, behoren - in oplopende mate van succes - de drie exemplaren die het onderwerp zijn van dit artikel: Aert Boest, altarisist of kapelaan in Den Bosch en Leuven, Jan van Loemel, lid van de Raad van Brabant en aartsdiaken van Antwerpen, en Willem van Enckenvoirt, kardinaal te Rome en bisschop van Tortosa en Utrecht. Alle drie werden ze in de Meierij van Den Bosch geboren en leefden ze ongeveer van 1465 tot 1535. Hoewel de carrières van deze drie zich grotendeels in het eerste kwart van de zestiende eeuw afspeelden, is het beeld dat zij oproepen ook van toepassing op veel van hun collega's uit de vijftiende eeuw.

Aert Boest

² A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993; met ongepubliceerde bijlagen in twee delen, geciteerd als I en II) 46-49, 61-65.

³ BIJSTERVELD noemt als belangrijke elementen in de carrière van de pastoors onder andere: verwantschap, patronage door de hoge adel en het deel uitmaken van een kapittel of klooster: *Ibidem* 213-230.

Aert Boest ging in 1493 als telg van een Bossche schepenfamilie te Leuven studeren. Vóór 1501 behaalde hij er de titel van meester in de *artes* en werd hij priester.⁴ Nadat hij weer enige tijd in Den Bosch had doorgebracht keerde hij terug naar Leuven om er de studie van het kerkelijke of kanonieke recht op te vatten. In die situatie treffen we hem aan als hij in 1505 door de kerkmeesters van de Bossche St.Jan wordt voorgedragen als beneficiant of kapelaan van het St.Nicolaas-altaar in die kerk.⁵ De deken van de St.Jan, meester Ghijsbert die Bye, betwistte de kerkmeesters het recht om een nieuwe beneficiant te presenteren en stelde zijn eigen kandidaat aan, de kanunnik meester Peter Gherinx alias vanden Bosch. Peter vanden Bosch was de zoon van een bontwerker en schepen van die stad en was dus afkomstig uit hetzelfde milieu als Aert Boest. Na de studie van de *artes*, die hij in hetzelfde jaar was begonnen als Boest, had hij zich toegelegd op de studie van het kanonieke en het Romeinse recht. Hij zou in zijn leven nog een aantal beneficiës in de Meierij verzamelen, waaronder het rectoraat van de kerk van Someren. Hij resideerde echter doorgaans te Leuven, waar hij van 1530 tot aan zijn dood in 1537 lid was van de universiteitsraad.⁶

⁴ Als schepen van Den Bosch worden de volgende leden van de familie Boest genoemd: Arnoud (1439/40), Godfried (1442/43, 1446/47), Gerard (1449/50, 1455/56) en Arnoud Rover (1479/80), zie: B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen, Maastricht 1986) 264, 265 en 267. Ook zijn aangetroouwde neef Henrick van Uden was schepen, zie noot 9. A. SCHILLINGS (ed.), *Matricule de l'université de Louvain III* (Bruxelles 1958) 97 nr.78. In 1501 trad "magister Arnoldus Boest, presbiter" in Den Bosch op als getuige bij het testament van een begijn, zie: Archief van het Bisdom 's-Hertogenbosch, Mechelse Aanwinsten 110.

⁵ Dit altaar was vrijgekomen door de dood van de vorige bezitter, heer Joerden die Leeuw: Archief van de St.Jan te 's-Hertogenbosch, stukken, voorl. nrs. 2165 (afschrift van een akte d.d. 15 nov. 1505) en 2587 (dagvaarding door de abt van St.Geertrui d.d. 14 nov. 1506).

⁶ JACOBS, *Justitie*, 268: Gerung vanden Bosch, schepen in 1488/89; Vgl. St.Jan, stukken, cijnsregister van 1503, p.23: "*Gerongus de Busco, pellifex*". Schillings, *Matricule*, III 96 nr.18. In 1506 studeerde Boest nog kanoniek recht, terwijl Vanden Bosch al licentiaat in de beide rechten was, zie: Archief St.Jan, stukken, voorl. nr. 2587 (dagvaarding d.d. 14 nov. 1506). Hij was kanunnik van de St.Jan sinds 1490 of 1491, zie: L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* (5 dln.; St.Michiëlgestel 1870-1876) V 247. Op 1 juni 1507 was Vanden Bosch als kanunnik van de St.Jan in Den Bosch aanwezig, zie: Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Verheijen 53. Dat hij tevens kanunnik was van de St.Pieterskerk in Bostel blijkt uit de brieven van Boest die bewaard worden onder de stukken van de St.Jan (zie noot 9). Verder was hij rector van de kerk van Someren (1510-1537) en van altaren in Son (1510-1530), Schijndel (1510-1537), Berlicum (1519-1537) en in de kerk van het Groot Begijnhof in Den

Naar aanleiding van het geschil over het St.Nicolaas-altaar ving in 1506 te Leuven een proces aan dat minstens zeven jaar zou duren. Aanvankelijk was er sprake van een dubbelproces, waarbij Peter vanden Bosch werd gedaagd door Aert Boest en de deken van de St.Jan door de kerkmeesters. Op 24 januari 1509 stelde de abt van St.Geertrui als rechter van de Leuvense universiteit Boest en de kerkmeesters in het gelijk. Ghijsbert die Bye had in 1507 inmiddels afstand gedaan van de dekenale waardigheid ten bate van Alard Baliaert en deze zag er vermoedelijk geen heil in tegen de uitspraak in beroep te gaan. Peter vanden Bosch tekende echter wel appel tegen het vonnis aan. De zaak kwam nu voor de deken van het St.Jacobskapittel te Leuven, die op 9 december 1510 oordeelde dat de uitspraak van de eerste rechter juist was geweest. Peter vanden Bosch legde zich echter ook hierbij niet neer en ging in beroep bij de proost van het O.L.V.-kapittel van Dinant. Vermoedelijk besliste ook deze omstreeks 1513 in het voordeel van Boest.⁷ Kort daarna keerde Boest terug naar zijn geboorteplaats om daar - naar we mogen hopen - in alle rust van zijn enige beneficie te genieten, en om er af en toe als notaris een akte op te stellen.⁸

Bosch (1510-1537): G. BANNENBERG, A. FRENKEN, H. HENS (edd.), *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968-1970) I 86, 155, 237, 240, 246, II 104, 264, 289, 317, 318, 320. Mogelijk onderwees hij tussen 1519 en 1530 kanoniek recht te Leuven, waarna hij lid werd van de universiteitsraad: *Ibidem* I 86-246; zie verder: Bijsterveld, *Laverend*, II 716 nr.3626.

⁷ Van het proces in derde instantie is alleen een stuk uit december 1512 bewaard, echter geen vonnis. Voor het proces in eerste en tweede instantie was ook de deken van de St.Pieter te Leuven aangezocht als rechter. Sinds 1497 werd deze functie vervuld door Adriaen Florisz Boeyens uit Utrecht, de latere paus Adrianus VI. Deze had in beide gevallen bedankt voor de eer en wilde zelfs niet de gebruikelijke wijnschenking van Boest in ontvangst nemen. De zittingen van de proost van Dinant werden wel gehouden in het huis van de deken van de St.Pieter te Leuven, zodat hij misschien optrad als diens plaatsvervanger, zie: Archief van de St.Jan te 's-Hertogenbosch, stukken, voorl. nr. 2587 (brieven van Boest).

⁸ Veel geestelijken verwierven tijdens hun studie de bevoegdheid om als openbaar notaris op te treden. Slechts weinigen maakten er ook veel gebruik van. Dat geldt eveneens voor Boest, van wie maar enkele akten bekend zijn. De oudste dateert van 12 nov. 1516, is in Den Bosch opgesteld en wordt door hem ondertend als: "*Arnoldus Boest, presbiter de Buscoducis, Leodiensis dyocesis, sacra imperiali auctoritate ac venerabilis curie Leodiensis notarius publicus iuratus*", zie: St.Jan, charters. Onder een door hem gecollationeerd afschrift vermeldt hij dat hij tot de uitoefening van het notariaat is geadmitteerd (overeenkomstig het edict van Karel V d.d. 7 okt. 1531): St.Jan, stukken, afschrift van akten d.d. 4 aug. 1524 en 30 dec. 1525. Hij leefde dus in ieder geval nog in 1531.

Gedurende de hele periode van het proces hield Boest zijn aangetrouwde neef Henrick van Uden, één van de drie kerkmeesters van Den Bosch, nauwkeurig op de hoogte van de stand van zaken in Leuven. Hoewel de ongeveer veertig brieven die van zijn hand bewaard zijn gebleven vaak ook familieaangelegenheden tot onderwerp hebben en vermeldingen bevatten van contemporaine gebeurtenissen - zoals de overplaatsing van de Luikse officialiteit in Brabant van Diest naar Aarschot of de inname van Tienen door Gelderse troepen - ligt de nadruk toch steeds op het procesverloop. Daarbij overheersen de rapporten over de vorderingen die Boest heeft gemaakt bij het maken van vrienden onder de Leuvense juristen en de verzoeken om meer geld, nodig om er voor te zorgen dat deze personen hun ook vriendelijk gezind blijven.⁹

Kenmerkend voor de gang van zaken is Boests relatie met Johan vander Moer, de abt van St.Geertrui, die in het proces optrad als rechter in eerste aanleg.¹⁰ Boest slaagde erin om nog voordat zijn proces goed en wel begonnen was bij de abt in het gevlij te komen. Hij werd zijn huiskapelaan zonder dat hij daar meer dan een kleine vergoeding voor ontving. Als tegenprestatie voorzag de abt hem van adviezen in zijn zaak, althans voor zover hij dat kon doen "*salva conscientia*", met een zuiver geweten. Zo deelt de abt hem eens mee dat de procureur en advocaat van Peter vanden Bosch hem hebben toevertrouwd dat ze in de zaak tegen Boest geen been hebben om op te staan. Ook adviseert hij Boest welke advocaat, procureur en notaris hij het beste kan nemen. De procureur Johannes Coelen wordt hem ontraden, maar dat mag vooral niet verder worden verteld. Illustratief voor de

⁹ De brieven bevinden zich samen met de meeste andere stukken over het proces tussen de stukken van het archief van de St.Jan, onder het voorlopige inventarisnummer 2587. De brieven zijn doorgaans niet voorzien van een jaartal, zodat verwijzingen naar de afzonderlijke brieven hieronder achterwege zijn gelaten. Henrick van Uden was schepen van Den Bosch in 1486/87, 1505/06, 1509/10 en 1513, zie: Jacobs, *Justitie*, 268-269. In het laatste jaar overleed hij: *Ibidem*, 269; Archief van de O.L.V-Broederschap in Den Bosch 49 (*Obitus fratrum*), fo.34r. Hij is bekend als kerkmeester van de St.Jan van 1494 tot 1512: St.Jan, charter 1807 (akte d.d. 14 nov. 1494); Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Provinciaal Genootschap 433 (kwitantie d.d. 20 aug. 1512 vermeld in een charter d.d. 5 en 8 mei 1513).

¹⁰ Vander Moer(e) was abt van St.Geertrui van 1487 tot aan zijn dood in 1516, zie: V. Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis* (Lovanii 1650) 70.

heimelijke sfeer waarin dit alles gebeurt is ook de volgende passage uit een van de brieven:

"... Want Goedt heb loeff, ick nu weel been in den gratie van mynen heer den prelaet (meer sy es seer nau te waechte om scaken dy ick neit scriven en wil, noch en mach), want het swoensdachs, in dy paesche dachs, soe was ic by mynen heer den prelaet eeten buyten der staet van Loeven, daer hy een scoen habitatie heet, ende daer blyff ick slaepen, ende des avonts soe waes ic by hem al moerlicke alleen, daer hy my selver wrechden nae mynen processe ... *et promisit michi tunc os ad os quod faciet michi habere summam iustitiam.*"¹¹

De abt van St.Geertrui was niet de enige die Boest terzijde stond met zijn raad. Zijn andere voornaamste adviseurs waren zijn advocaat meester Jan van Loemel, meester Ghijsbrecht Hollander, pensionaris van Den Bosch, en meester Reyneer Bormans, proost van de St.Paul te Luik. Ghijsbrecht Hollander was in 1506 nog kapittelnotaris te Antwerpen, maar werd in dat jaar vermoedelijk in samenhang met deze zaak door de stad Den Bosch aangetrokken als stadspensionaris. Hij bleef als pensionaris werkzaam tot in 1512 of 1513, waarna hij weer kapittelnotaris te Antwerpen werd. Zijn adviezen worden Henrick van Uden in 1506 door Aert Boest warm aanbevolen "want hy een groot practezyn in deser materien is".¹² Reyneer

¹¹ "En hij beloofde mij toen onder vier ogen dat hij ervoor zou zorgen dat ik volledige gerechtigheid zou krijgen." De overgang op het Latijn, zoals bij deze niet ondubbelzinnige frase, komt in Boests brieven voortdurend voor als het gaat om mededelingen van vertrouwelijke of technische aard.

¹² St.Jan, stukken, voorl. nr. 2042. G. Hollander, afkomstig uit Maren bij Den Bosch, studeerde en onderwees in de jaren '70 van de vijftiende eeuw aan de Parijse *artes*-faculteit en keerde in de jaren '80 terug naar Den Bosch, waar hij werkzaam was als openbaar notaris. Vervolgens was hij notaris te Antwerpen van 1501 tot 1506, in het laatste jaar zeker ook kapittelnotaris. Daarna is hij bekend als stadspensionaris en kapittelnotaris van Den Bosch van 1506 tot 1512 of 1513 en vervolgens tot 1519 weer als kapittelnotaris van de O.L.V. te Antwerpen. Hij schreef onder meer akten ten behoeve van Adriaen Florisz uit Utrecht, deken van de St.Pieter te Leuven, en was - zoals Boest schrijft - regelmatig te vinden "by die wysdom ende geleerden des lants" te Mechelen. In weerwil van zijn naam reisde hij dus zijn leven lang heen en weer tussen de verschillende Brabantse steden, zie: St.Jan, stukken, voorl. nr. 2587 (brieven Boest); Jacobs, *Justitie*, 85; M. Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief" (4 dln.; onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1992) II 55-56 nr.43; A.H.P. VAN DEN BICHELAER, "Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)" (onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1989) 50, 67, 71, 182, 242. Hij ondertekende zijn

Bormans komt daarentegen uit de brieven eerder naar voren als iemand die zich voor zijn werkzaamheden graag goed liet betalen. Zo reisde Boest in 1506 naar Luik om daar door de proost de eis te laten formuleren. Toen deze merkte dat hij niet onmiddellijk betaald zou worden liet hij zijn gramschap hierover duidelijk merken, zoals Boest aan Henrick van Uden schrijft in oktober van dat jaar:

"Soe u believe te weeten, als myn libel ghemaect waes ende myn heer die proest merckten dat ick hem gheen ghelt en gaeff, soe waes hy seer gestoert ende seyde hy en woude neymonts soe weele informacy gheven ende scriven vanden rechter maniere om te procederen als hy ons ghedaen heet om twee ofte drie pont groet Wlaems. Ende hadde wy gheen wrint gheweest boeven allen ondaenck die hy hadde vanden deeken? Daer op antwoerde ick hem dat ick een scaemel priester waer ende wy souden verbeeteren als wy quaemen met onsen articulen te maecken. Noechtans en waes hy noch neit te wreeden."

Het zou echter nog ruim een half jaar duren voor de ruzie werd bijgelegd. Pas op 24 juni 1507 kon Aert Boest aan de Bossche kerkmeester melden:

"Meer den paeys es weeder omme ghemaect als ick tot Loeven by mynen heer [den proest] quaem in syn logys, doen ick hem den Philippus gulden gaeff ende den wyn scoenck. *Quia manus advocatorum, procuratorum, notariorum semper sunt aperte*, meer als men hoere luyde behoeft, soe moet men doen als hem weesen es."¹³

Het proces sleepte zich maar moeizaam voort. Steeds weer wierp Peter vanden Bosch bezwaren op tegen getuigen of bewijsmateriaal, die vervolgens door Boest en de zijnen zorgvuldig ontkracht moesten worden. Boest verzucht dan ook in een van zijn brieven dat Vanden Bosch om het altaar in de St.Jan vecht alsof het om een bisdom gaat. Zelf toont hij zich niet minder vasthoudend. Zo schrijft hij over het betwiste beneficie: "Ick hadde noch liever op my woete te Roemmen te gaen dan dat wy dus sceendelick daer aff

notariële akten als: "*Ghijsbertus Ludovici die Hollander, clericus Leodiensis diocesis, publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius*", zie bijvoorbeeld: Rijksarchief in Noord-Brabant, Kapittel van Oirschot 1, fo.81r-89v (5 mrt.1507), en Beurzenstichtingen 41, p.553-562 (7 juli 1513).

¹³ "Want de handen van advocaten, procureurs en notarissen zijn altijd geopend, maar aangezien we ze nodig hebben zullen we ze wel hun zin moeten geven." Reyneer Bormans was in deze tijd blijkbaar Boests procureur.

souden moeten sceyden." Behalve van de bijstand van zijn advocaat en procureur wist Boest zich verzekerd van de welwillende medewerking van een grote groep van belangstellende Leuvense juristen die door Boest namens de kerkmeesters te vriend werden gehouden met behulp van kleine geschenken. De lobby die de Bossche kerkmeesters zo in Leuven opbouwden lijkt beduidend groter te zijn geweest dan die van de tegenpartij. Toen bijvoorbeeld in maart 1510 het proces in tweede instantie was afgesloten en de rechter de hulp inriep van een aantal Leuvense rechtsgeleerden om tot een weloverwogen vonnis te komen drong Peter van Den Bosch erop aan dat ook het advies zou worden ingewonnen een jurist uit Brussel, meester Walter die Hartoge, omdat naar zijn mening alle Leuvense licentiaten suspect waren.¹⁴

Het was van het grootste belang dat de eenmaal gelegde contacten ook werden onderhouden. Dat ondervond Boest toen hij zich in afwachting van de uitspraak van de rechter in tweede instantie in Den Bosch had teruggetrokken en zich al gedurende enige tijd niet meer in Leuven had laten zien. Zijn vrienden in Leuven waarschuwden hem dat de opinie van de rechtsgeleerden zich tegen hem zou keren naarmate hij langer wegbleef. Bovendien dreigde hij de vriendschap van de abt van St.Geertrui te verspelen doordat hij zijn missen verzuimde. Adriaen Zaetman, die zich een neef noemt van Boest, schrijft hem vanuit Leuven:

"Coemt van stonden aen t'Loeven in uwen dienst off ghy sulter quaeylicke mede waren, want alle die heren ende ander personen mede roepen all over u. Aldus raden ick u off ghy mynen eyghen broeder waert dat ghy coemt, off ghy sult inden haet van goede vriende syn."

Tegelijkertijd schreef een zekere heer Willem, die tijdens Boests afwezigheid blijkbaar als zijn zaakgelastigde optrad:

¹⁴ "*Magister Walterus Ducis*", raadsheer van Brabant, figureert ook op een lijstje van rechtsgeleerden die bij het proces in eerste of tweede instantie betrokken waren geweest en daarom door Boest werden uitgenodigd voor een banket bij de abt van St.Geertrui thuis. Een andere rechtsgeleerde, meester Peter Zeel of Selle, had zich zozeer voor Peter vanden Bosch ingespannen dat hij wel corrupt moest zijn en niet werd uitgenodigd: St.Jan, stukken, voorl. nr. 2587 (brieven van Boest). Bedoeld is meester Petrus Zelle alias Winckel van Herentals die van 1484 tot zijn dood in 1531 lid was van de universiteitsraad, zie: ANDREAS, *Fasti*, 181.

"Mer ghy en doet niet als u adversarius. Hy es dagelix presens ende solliciteert, ende ghy in u sodtheit triumphheert. Myn heer de assessoer, meester Peter van Thenis, doctor,¹⁵ ende anderen meesteren van rechte en segghen u des egheenne eerre. ... Borreman, Lommelle, Behols, Ducis, doctor Thenis, doctor Jacobus de Reno, *decanus qui est iudex*, die opinieren met u. ... De proest, meester Jan, die favoriseren u herttelic, mer seggen dat ghy u missen laet staen. Peist daer omme."

Hij sluit de brief af met een postscriptum waarin hij Boest een hart onder de riem steekt. Als het vonnis negatief voor hem uitvalt kan hij in hoger beroep gaan bij de deken van de St.Geertrui te Nijvel. Dit is een goede vriend van de briefschrijver, hoewel hij hoopt dat dat niet nodig zal zijn.¹⁶

Het bleek inderdaad niet nodig, want ook het vonnis van de rechter in tweede instantie was gunstig voor Boest. Na ieder vonnis moest de zegevierende partij - de traditie vereiste het - alle advocaten, procureurs, notarissen en andere vrienden die hun zaak hadden bevorderd tracteren op een kostbaar banket of "poesteye".¹⁷ Bovendien moest er voor de belangrijkste raadgevers - of hun advies nuttig was geweest of niet - een cadeautje geregeld worden. Zo wilde de abt van St.Geertrui nadat hij zijn vonnis had geveld wel graag een of twee zeldzame gouden munten in ontvangst nemen. Bormans, de proost van de St.Paul te Luik, ontving voor zijn verdiensten een boek van de dichter Livius en een bundel met gedichten over klassieke oorlogen. Zoals hij zelf tegen Boest zei prefereerde hij boeken boven de gebruikelijke wijnschenken en bovendien had hij het plan opgevat om dichtkunst te gaan studeren.

Het beeld dat uit de brieven naar voren komt is dat van Boest als speelbal van de Leuvense juristen, die hem zo lang mogelijk aan het lijntje hielden om via hem te kunnen profiteren van de Bossche kerkfabriek als lucratieve bron van

¹⁵ Petrus de Thenis (van Tienen) was assessor van de abt van St.Geertrui sinds 1501 en overleed in 1523, zie: ANDREAS, *Fasti*, 72, 175-176.

¹⁶ "*Si sit appellatum ex parte vestra, commissio fiet ad dominum decanum Sancte Gertrudis Nivellensis. Ille est Romanus, meus amicus totus. Quod non erit necesse speratur.*"

¹⁷ Zowel in een brief van 24 januari [1509] als in een brief van 9 december [1510], dus op de dag van het eerste en tweede vonnis, is er sprake van een dergelijk banket om de overwinning te vieren. Zie ook noot 14.

inkomsten. Het netwerk dat Boest in Leuven opbouwde was dan ook niet erg hecht, want bijna uitsluitend gebaseerd op schenkingen. Hielden de schenkingen op dan dreigden ook de vrienden weg te lopen. Dat het vonnis, althans in eerste en tweede instantie, in het voordeel van Boest en de kerkmeesters uitviel hadden ze vooral te danken aan hun advocaat, meester Jan van Loemel. Deze wist via zijn broer Jacob, dienaar van Willem van Enckenvoirt in Rome, een pauselijke bul te bemachtigen die de aanstelling van Boest bevestigde. Met Van Loemel, de pauselijke zegen en de grootste som geld aan hun zijde konden Boest en de kerkmeesters de rechtszaak niet verliezen.

Jan van Loemel

Meester Jan of Johan Huybrechts van Loemel was volgens Indekeu afkomstig uit een vrij nederige familie te Lommel, waar hij omstreeks 1466 werd geboren. Nadat hij vermoedelijk in Den Bosch de Latijnse school had doorlopen ging hij in 1483 te Leuven studeren. Hij behaalde daar in 1487 de graad van baccalaureus in de *artes* onder Adriaen Florisz Boeyens uit Utrecht, de latere paus Adrianus VI. Deze doceerde op dat moment nog te Leuven en de vroege ontmoeting met Adriaen Boeyens had ongetwijfeld een gunstige invloed op Van Loemels latere carrière. In 1489 werd hij meester in de *artes* en tevens priester. Om zijn studie van het kanonieke en Romeinse recht te kunnen bekostigen werd hij vervolgens docent aan de *artes*-faculteit. Nadat hij omstreeks 1497 ook voor zijn licentiaatsexamen in de beide rechten was geslaagd zette hij zijn loopbaan voort aan de rechtbank van de universiteit. Hij bleef er tot ongeveer 1515 werkzaam, in de laatste jaren als assessor van de abt van St. Geertrui.¹⁸

Meester Jan van Loemel zou volgens Gaillard en De Ryckman de Betz op 15 augustus 1516 zijn aangesteld als buitengewoon raadsheer van de Raad van

¹⁸ B. INDEKEU, "Johannes Huybrechts (Van Loemel) (1466?-1532), hoogleraar, aartsdiaken, raadsheer, pauselijk commissaris en beurzenstichter", *Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving*, 25 (1984) 50-75, aldaar 50-53; ANDREAS, *Fasti*, 72; J. WILS (ed.), *Matricule de l'université de Louvain II* (Bruxelles 1946) 470 nr.13; BIJSTERVELD, *Laverend*, 305; Vgl. M.A. NAUWELAERTS, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974) 47, 112.

Brabant.¹⁹ Deze ontwikkeling lijkt te zijn beschreven in een brief van Boest aan Henrick van Uden, gedateerd *ipso die Bartholomei* (24 augustus):

"Ende myn heer die conservatoer, die abt van Sunte Gertruyt, heeft my gheseet dat meester Jan van Loemel aen genoemen es inden Raet van Brabant, meer hy en heeft noech gheen gaeygen. Meer nochtans soe en sal hy nu neit al tyt present moeghen weesen. Dus sal ick moeten kyesen enen anderen advocaet."²⁰

De brief kan echter niet uit 1516 dateren. Henrick van Uden overleed al in 1513 en bovendien blijkt uit de brief dat Boests nicht, de vrouw van Van Uden, ook nog in leven was, terwijl uit andere brieven is op te maken dat zij vóór 15 december 1506 stierf. Vermoedelijk werd Van Loemel dus al in 1506 als buitengewoon raadsheer aangesteld, hoewel evenmin is uit te sluiten dat de passage betrekking heeft op een andere functie, bijvoorbeeld die van advocaat van de Raad van Brabant.²¹ In ieder geval blijkt ook uit de brieven van Willem van Enckenvoirt dat Van Loemel al in 1515 actief was als diplomaat. In dat jaar mocht hij het huis van Van Enckenvoirt te Leuven gebruiken om er de ambassadeur van Spanje te ontvangen. Van Enckenvoirts zwager Gerardt Michiels, die toen bij een bezoek aan Leuven het huis toevallig aandeed, werd tot zijn grote verontwaardiging de deur gewezen.²²

¹⁹ DE RYCKMAN DE BETZ, F. DE JONGHE D'ARDOYE, *Armorial et biographies des chanceliers et conseillers de Brabant* (2 dln.; Hombeek (1957)) II 508-509. Volgens Gaillard werd hij benoemd tot buitengewoon raadsheer op 15 augustus 1566 (drukfout), zie: A. GAILLARD, *Le Conseil de Brabant. Histoire, organisation, procédure* (3 dln.; Bruxelles 1898-1902) III 350. Zie ook: H. DE RIDDER-SYMOENS, "Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)", in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 257-301, aldaar 267 nr.62.

²⁰ Jan van Loemel bleef echter gedurende het hele proces functioneren als advocaat van Boest.

²¹ De zeven gewone raadsheren ontvingen een *gage*, dat wil zeggen een vast jaarloon, de vier buitengewone raadsheren niet. De advocaten ontvingen *honoraria*, dat wil zeggen betalingen per verrichte proceshandeling of geschreven blad papier, zie: GAILLARD, *Le Conseil*, II 221-222, 299-300, III 134-135. De tekst lijkt dus het meest van toepassing op de functie van raadsheer zonder gage.

²² W.A.J. MUNIER, "Uit de correspondentie van een Nederlands curieprelaat, Willem van Enckenvoirt (1464-1534)", *Nederlandse historische bronnen*, 10 (1992) 1-32, aldaar 9.

Van Loemel trad tevens op als belangenbehartiger van Willem van Enckenvoirt voor diens bezittingen in de omgeving van Leuven en Luik. Vooral in 1515 bewees hij de Romeinse prelaat een goede dienst. Deze had toen inmiddels een aantal aartsdiakenaten in de Nederlandse bisdommen verzameld, maar was zo onvoorzichtig geweest er twee in hetzelfde bisdom te kopen: de aartsdiakenaten Famenne en Kempenland, beide gelegen in het bisdom Luik. Dit was zelfs volgens de toenmalige spelregels niet toegestaan en het kapittel van St.Lambert te Luik maakte dan ook ernstig bezwaar. Van Loemel en Van Enckenvoirt bedachten daarop een constructie waarbij Van Enckenvoirt de inkomsten en een deel van de bevoegdheden behorend bij het aartsdiakenaat Famenne kon behouden, terwijl Van Loemel als nominaal aartsdiaken zou optreden. De gelden sluisde hij via zijn broer Jacob van Loemel en een andere verwant, Peter van Loemel, door naar zijn patroon in Rome. Toen een vriend van Willem van Enckenvoirt, de kardinaal Antonius del Monte, in 1515 het Luikse aartsdiakenaat Brabant verwierf probeerde Van Loemel voor hem eenzelfde constructie toe te passen. Hij stuitte ditmaal echter op heftige tegenstand van de Luikse bisschop Everhard vander Marck die zelf zijn neef Antonius vander Marck als kandidaat naar voren had geschoven.²³

De vriendendiensten die hij Van Enckenvoirt had bewezen werden door deze zeker niet onbeloond gelaten. Tot 1515 bezat Van Loemel slechts enkele kleinere beneficiés, zoals het rectoraat van de kerk van Weelde. In 1515 en 1516 volgde er echter een opeenstapeling van hoge waardigheden. Behalve aartsdiaken van Famenne werd hij onder meer landdeken van Hilvarenbeek, kanselier van de bisschop van Kamerijk, wethouder van het bisschoppelijk consistorie te Mechelen en pauselijk commissaris voor de aflatenvekoop.²⁴ In

²³ W.A.J. MUNIER, "De curiale loopbaan van Willem van Enckenvoirt voor het pontificaat van Adriaan VI", *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 1 (1959) 129-168, aldaar 144-150; INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 56-58. In 1532 ging het aartsdiakenaat Famenne weer over op Willem van Enckenvoirt, zie: MUNIER, "Uit de correspondentie", 9 noot 8. Zie voor de verwanten van Van Loemel te Rome ook: B. INDEKEU, "Drie Lommelse prelaten aan het pauselijk hof te Rome (begin 16de eeuw)", *Limburg*, 63 (1984) 22-25.

²⁴ Hij was verder onder meer persoon van Geel en kanunnik van de St.Rombout te Mechelen en de St.Lambert te Luik, zie: INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 54-66; BIJSTERVELD, *Laverend*, I 260 nr.1800. Oorkonden die door hem als deken van Hilvarenbeek zijn uitgevaardigd bevinden zich onder andere in: Archief van de abdij van Tongerlo, sectie I, 2736 (24 okt. 1517) en 2812 (10 april 1522). Zie verder: B. INDEKEU, "Een landdeken van het

dat laatste ambt volgde hij zijn oude docent Adriaen Boeyens op, die inmiddels was gepromoveerd tot leermeester van de jonge Karel V en die in 1515 op een langdurige missie naar Spanje werd gezonden. Van Loemel schreef in 1516 ook een handleiding getiteld *Interpretatio et declaratio bulle indulgentiarum*, waarin biechtvaders en subcommissarissen werden voorgelicht over de verkoop van de zogeheten dijkafaat. Deze was in 1515 door de paus ingesteld op verzoek van Karel V. De opbrengst van de verkochte aflaten was voor tweederde bestemd voor de reparatie van de zeedijken in de Nederlanden, terwijl de rest toekwam aan de pauselijke curie.²⁵

Rond 1520 verhuisde Van Loemel naar Antwerpen, waar hij kanunnik werd aan de O.L.V.-kerk en tevens aartsdiaken van Antwerpen. Hij leidde er een luxueus leven en had meerdere bedienden en een eigen huiskapelaan in dienst. Zijn woning telde twaalf kamers, drie kelders en twee zolders en was rijk gemeubileerd. Nadat hij op 17 oktober 1532 was overleden werden er - behalve meubels - ook nog 1250 goudstukken aangetroffen en een grote hoeveelheid boeken, kleren, sieraden en zilveren en tinnen gebruiksvoorwerpen.²⁶ Zijn rijkdom blijkt ook uit het twaalf bladen tellende testament dat hij op 28 augustus 1529 opmaakte en uit de bijbehorende codicillen van 2 oktober 1529 en van 13 en 15 oktober 1532. Hij gaf onder meer opdracht tot de stichting van vijf beurzen om jonge begijntjes van het Groot-Begijnhof te Leuven te leren lezen en schrijven, zes beurzen voor scholieren van een Latijnse school in de Kempen en tien beurzen voor *artes*-studenten die in het Leuvense Standonck-college moesten worden ondergebracht. Verder zou er nog een beurs zijn weggelegd voor een student aan de Leuvense rechtenfaculteit, echter alleen als Van Loemel een proces dat op dat moment hangende was zou winnen.²⁷

dekenaat Hilvarenbeek nader geïdentificeerd. Johannes Huybrechts van Loemel", *De Brabantse Leeuw*, 35 (1986), 53-54: deken in 1516 en 1527.

²⁵ INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 62-66.

²⁶ INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 74-75.

²⁷ Rijksarchief in Noord-Brabant, Beurzenstichtingen 37, p.1025-1046. Een vertaling van het testament naar dit Latijnse afschrift is uitgegeven in: A. van der Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de Stad en voormalige Meijerij van 's-Hertogenbosch* (4 dln.; 's-Hertogenbosch 1904-1906) IV 555-590. In de Latijnse tekst wordt gesproken van "*Campinia*", wat in de zeventiende eeuw en later is geïnterpreteerd als "het kwartier

Uit het testament van Van Loemel springen - afgezien van zijn rijkdom - nog een aantal overeenkomsten met Van Enckenvoirt in het oog. Net als diens neven hadden ook de neven van Van Loemel de achter- of bijnaam van hun oom geadopteerd. Van Loemel zorgde er verder voor dat ze passende ambten en inkomsten kregen. Hij financierde de studie in de beide rechten van zijn neef Huybrecht, die zich - net als de neven van Van Enckenvoirt - aanvankelijk de woede van zijn oom op de hals had gehaald door zijn studie te verwaarlozen. Net als zij was hij echter mettertijd bijgedraaid, had zijn studie afgemaakt en was als dienaar bij zijn oom te Antwerpen gaan wonen. Van Loemel droeg, net als Van Enckenvoirt, in het bijzonder zorg voor zijn geboortedorp en streek. De bovengenoemde beurzen waren in eerste instantie bedoeld voor verwanten. Bij gebrek aan geschikte kandidaten moesten echter kinderen uit Lommel, Weelde en Geel of andere plaatsen in de Kempen worden toegelaten. Verder bewerkstelligde hij dat zijn vriend Henrick Roosen uit Lommel benoemd werd tot pastoor van de O.L.V.-kerk te Antwerpen. Net als Van Enckenvoirt schafte hij zich tenslotte ook een wapen aan, dat onder meer geborduurd moest worden op een kazuifel dat hij naliet aan de kerk van Lommel. Onder het wapen stond het toepasselijke devies "*vive lege*", "leef naar de wet".²⁸

Willem van Enckenvoirt

1. Carrière.

De meest succesvolle carrière-maker van de drie was Willem van Enckenvoirt, die met name uitvoerig is bestudeerd door Munier. Van Enckenvoirt werd in 1464 geboren te Mierlo-Hout bij Helmond. Volgens Munier behoorde hij tot "een oud en roemrijk geslacht, dat tenminste teruggaat tot de 13de eeuw". Deze constatering is enigszins overdreven. Zijn grootvader en ooms waren schepen in Mierlo en oefenden dus lokaal wel enige invloed uit. Een Peter Willems van Enckenvoirt, mogelijk een neef van de latere kardinaal, was toen hij in 1514 een huis in Den Bosch kocht van beroep gewoon smid.²⁹

Kempenland", zie onder andere: SCHUTJES, *Geschiedenis*, II 221-222. Van der Does vertaalt het waarschijnlijk terecht met "Kempen". Zie voor andere exemplaren van het testament: INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 68-73.

²⁸ Zie afbeelding in: INDEKEU, "Johannes Huybrechts", 66-67.

²⁹ MUNIER, "De curiale loopbaan", 130-131. MUNIER, "Uit de correspondentie", 1; A.F.O.

Na de dood van zijn vader in 1477 kwam Willem onder de voogdij van zijn oom Zeger van Enckenvoirt. Deze was toen nog geen geestelijke, zoals Munier beweert, en bezat dus ook nog geen beneficies. Zijn invloed op de carrière van zijn neef zal dan ook niet zo groot zijn geweest als Munier veronderstelde.³⁰ De rollen waren eerder omgedraaid, naar verderop zal blijken. Willem van Enckenvoirt zou in Den Bosch de Latijnse school hebben doorlopen.³¹ Verder blijven zijn verrichtingen voor deze periode in het duister gehuld. We treffen hem pas weer aan in 1489, wanneer hij in Rome als notaris werkzaam blijkt te zijn. Volgens sommigen had hij toen al enige tijd in Leuven gestudeerd en daar Adriaen Boeyens leren kennen, maar dat is allerm minst zeker. In het laatste decennium van de vijftiende eeuw was hij vooral werkzaam als procureur voor personen en instellingen uit de Nederlanden die te Rome in een proces waren verwickeld. Terzelfdertijd verwierf hij drie kanunniksprebenden in het bisdom Luik: in Tongeren, Aken en Den Bosch. Vanaf omstreeks 1498 studeerde hij aan de Sapienza te Rome, welke studie hij in 1505 afrondde als licentiaat in de beide rechten.³²

²⁹ MUNIER, "De curiale loopbaan", 130-131. MUNIER, "Uit de correspondentie", 1; A.F.O. VAN SASSE VAN YSSELT, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1911-1914; herdruk 1975) II 406. Melssen noemt zijn grootvader Henrick als schepen in 1444 en 1455 en zijn oom Willem van 1501 tot 1504, zie: J.Th.M. MELSSEN, "De familie Van Enckenvoert te Mierlo in de 15e en 16e eeuw", *De Brabantse Leeuw*, 26 (1977) 60-61. "Henrick van Enckenvoert" was ook schepen op 21 maart 1450 (o.s.) en in een akte van 29 sept. 1452 treedt als getuige op "*Henricus de Enckenvoert, clericus, ... scabinus ville de Myerle*", zie: Streekarchief Peelland Deurne, Gemeente Mierlo XV/1. In een akte van 27 mei 1499 wordt nog genoemd "Wilm van Enckenvoert, ... als scepen tot Mierlo", zie: Rijksarchief in Limburg, familie de Heusch 798 (regist 44).

³⁰ MUNIER, "Uit de correspondentie", 1; MUNIER, "De curiale loopbaan", 131-132. Uit noot 3 op p.130-131 blijkt al dat Zeger aanvankelijk nog geen priester was.

³¹ NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 49.

³² MUNIER, "De curiale loopbaan", 132-135, 143-144; MUNIER, "Uit de correspondentie", 3. Op tien maart 1489 (in het vijfde regeringsjaar van Innocentius VIII) stelde hij te Rome als notaris een akte op, ondertekend: "*Wilhelmus de Enckenvoirt, clericus Leodiensis diocesis, publicus apostolica et imperiali auctoritatibus notarius*", zie: O.C.M.W.-archief Antwerpen, St.Elisabethgasthuis, Oud Archief, doos 14: Wuustwezel. Op 26 november 1490 werd hij met twee andere priesters te Mierlo gemachtigd om aan de paus, diens kanselier of vicekanselier een verzoek te richten inzake een beneficie in de kerk van Mierlo. De machtiging werd door heer Jan van Oekel aanvaard, mede namens Jan van Myerle en Willem van Enckenvoirt die niet bij de handeling aanwezig waren, zie: Streekarchief Peelland te Deurne, Notariële archieven Aarle-

De rechtenstudie was een vereiste om aan de pauselijke curie opgang te kunnen maken en Van Enckenvoirts carrière lijkt sinds zijn studie dan ook voorspoedig te zijn verlopen.³³ Tussen 1500 en 1515 werd hij achtereenvolgens notaris van de Rota, scriptor, kamerdienaar, protonotaris, collector voor de bisdommen Kamerijk, Luik en Utrecht en paltsgraaf. Daarnaast verwierf hij een groot aantal beneficiës - in totaal wel geschat op zo'n honderd. De meeste daarvan bevonden zich in het bisdom Luik. Afgezien van de vele altaren, parochies en prebenden bezat hij als voornaamste waardigheden die van aartsdiaken van Brabant, van Famenne (tot 1515), van Bonn en van Kempenland. Verder was hij deken van de St.Jan te Utrecht en de St.Jan in Den Bosch, en proost van de St.Rombout in Mechelen en de St.Cassius in Bonn.³⁴ Deze laatste instellingen, de seculiere kapittels, waren net als de abdijen exempt van de bisschoppelijke jurisdictie. Zij vormden als het ware onafhankelijke eilandjes binnen het gebied van de bisschop, die zo in zekere zin hun natuurlijke vijand was. De kapittels en de kloosters hadden vaak ook het recht om buiten de bisschop om bepaalde beneficiës te vergeven, evenals trouwens de paus zelf, de landsheer en -althans in het bisdom Luik - de Leuvense universiteit. Het zijn vooral de belangen van deze groep instellingen die Van Enckenvoirt in Rome behartigde.³⁵

Rixtel 1, fo.4r-v. Zie voor de Oisterwijkse prebendenjager Jan van Oekel ook: SCHUTJES, *Geschiedenis*, IV 244; VAN DER DOES, *Studiebeurzen*, III 251-256; MUNIER, "Uit de correspondentie", 18; Algemeen Rijksarchief in Brussel, Kerkelijke archieven, karton 10299.

³³ Kennis van het kanonieke of het Romeinse recht was bijvoorbeeld nodig om voor een baantje aan de Rota in aanmerking te komen, zie: P. PARTNER, *The pope's men. The papal civil service in the renaissance* (Oxford 1990) 14-15, 72.

³⁴ W.A.J. MUNIER, "Willem van Enckenvoirt (1464-1534) und seine Benefizien. Ein Beispiel der Pfründenhäufung im Spätmittelalter, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 53 (1958) 146-184; MUNIER, "De curiale loopbaan", 133-136; BIJSTERVELD, *Laverend*, 288, II 529 nr.989.

³⁵ Zie bijvoorbeeld voor Antwerpen: F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen* (28 bdn.: Antwerpen 1927-1949) bd.18 (= VII, derde boek) 22-27. Voor de kapittels van Den Bosch, Breda, Hilvarenbeek, St.Oedenrode, Oirschot, Eindhoven en Boxtel: Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch, Mechelse aanwinsten 116 (bul d.d. 10 april 1508). Voor Oirschot ook: A.M. FRENKEN, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1956) 190 (8 nov. 1505). En verder: MUNIER, "De curiale loopbaan", 136-137, 150-151; MUNIER, "Uit de correspondentie", 10, 12, 13, 19, 22, 26.

In 1522 bereikte zijn loopbaan een hoogtepunt toen zijn oude vriend Adriaen Boeyens tot paus werd gekozen. Aanvankelijk vertegenwoordigde Van Enckenvoirt hem te Rome en toen de paus bijna acht maanden na zijn verkiezing eindelijk vanuit Spanje in Rome was gearriveerd benoemde hij Van Enckenvoirt tot dataris, waarmee deze een sleutelpositie verkreeg bij de vergeving van ambten. Van Enckenvoirt was de rechterhand van Adrianus VI. Door sommigen werd hij zelfs beschouwd als een kwade genius die de paus geheel in zijn macht had. Onder het Nederlandse duo volgden in 1522-'23 vele tientallen benoemingen van andere landgenoten in ambten aan het pauselijke hof, waaronder ook een opvallend groot aantal uit de Meierij. Van Enckenvoirt zelf nam er zo'n vijftientig van in dienst.³⁶

Hoewel het pontificaat van de enige Nederlandse paus slechts kort duurde wist Van Enckenvoirt er toch volledig munt uit te slaan. In 1522 was hij paus Adrianus VI opgevolgd als bisschop van het Spaanse Tortosa en enkele dagen voor zijn overlijden had de paus hem nog opgenomen in het college van kardinalen. Na Adrianus' dood was Van Enckenvoirts rol grotendeels uitgespeeld. Hij had echter zijn positie tijdig weten te verzilveren en door de nieuwe Romeinse machthebbers niet voor de voeten te lopen slaagde hij er in zijn verworvenheden ook te behouden.

Van Enckenvoirt had zijn positie hoofdzakelijk te danken aan zijn grote bekwaamheid als diplomaat. Dit diplomatieke inzicht wist hem tevens tot het laatste toe in de gunst te houden van zijn voornaamste beschermheer, Karel V, zelfs toen deze in conflict kwam met Everhard vander Marck, bisschop van Luik, het bisdom waar Van Enckenvoirts belangrijkste inkomstenbronnen zich bevonden. In 1515 zond deze bisschop zijn kanselier, de humanist Hieronymus Aleander, naar Rome om er voor te zorgen dat de Luikse prelaten aldaar - waaronder dus ook Van Enckenvoirt - zich bij de paus zouden inzetten voor zijn onafhankelijkheidspolitiek ten opzichte van Karel V als landsheer van de Nederlanden. Van Enckenvoirt wist zich in eerste instantie uit deze onplezierige situatie te redden door Aleander voor zich in te nemen. Toen Aleanders missie na vijf jaar echter nog geen enkel resultaat had opgeleverd dreigde Vander Marck de Luikse geldkraan dicht te draaien. Van Enckenvoirt zorgde er nu voor dat Vander Marck het rijke Spaanse

³⁶ B. [= W.A.J.] MUNIER, "Nederlanse curialen en hofbeambten onder het pontificaat van Adriaan VI", *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*, derde reeks 10 (1959) 199-226, aldaar 202-204, 213-214; W.A.J. MUNIER, "Willem van Enckenvoirt", in: *Nationaal biografisch woordenboek* IV (Brussel 1970) 237-245, aldaar 241.

bisdom Valencia kreeg toegewezen, hoewel hij al twee bisdommen bezat (Luik en Chartres). Bovendien mocht hij zich mede dankzij Van Enckenvoirts inspanningen vanaf 1521 kardinaal noemen. Op deze manier wist Van Enckenvoirt de toorn van Vander Marck af te wenden zonder dat hij de belangen van Karel V schaadde.³⁷

Op één punt lukte hem echter niet om de zaken naar zijn hand te zetten. In 1528 had hij Karel V een grote dienst bewezen door er voor te zorgen dat de overdracht van de wereldlijke macht in het bisdom Utrecht aan de Habsburgse vorst ook door de paus werd goedgekeurd. In 1529 ontving Van Enckenvoirt toen als beloning - op voordracht van Karel V - zelf de bisschoppelijke waardigheid van Utrecht. Van Enckenvoirt voelde inmiddels echter zijn einde naderen, en was als volleerd nepotist al begonnen om zijn voornaamste beneficiaries af te schuiven op zijn neef Michiel van Enckenvoirt. Het was nu Van Enckenvoirts grootste wens om te zien dat neef Michiel hem ook zou opvolgen als bisschop van Tortosa of Utrecht, of liever nog van beide. Daarvoor had hij echter de medewerking van Karel V nodig. Deze leek daartoe wel genegen, maar wilde dat de kardinaal eerst nog wat hand- en spandiensten voor hem zou verrichten in Rome. Van Enckenvoirts dood in 1534 maakte een einde aan alle plannen.³⁸

2. Van Enckenvoirts protégés.

Tijdens zijn leven had Van Enckenvoirt een imposant netwerk opgebouwd. Daartoe behoorden op de eerste plaats personen met een vergelijkbare of hogere maatschappelijke positie. Het belang van deze connecties voor zijn carrière is hierboven al gebleken. Verder bestond zijn netwerk uit een grote schare van verwanten, vrienden, streekgenoten en andere relaties wier belangen hij behartigde in ruil voor bewezen diensten. Een aantal van deze

³⁷ W.A.J. MUNIER, "De curiale loopbaan", 151-159. Zie verder de briefwisseling tussen Van Enckenvoirt en Aleander: G. BROM, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (3 dln. 's-Gravenhage 1908-1914) II 96-104; B. [= W.A.J.] MUNIER, "Uit de correspondentie van kardinaal Willem van Enckenvoirt", *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 73 (1954/55) 161-208, aldaar 172-173.

³⁸ B. [= W.A.J.] MUNIER, "Kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534) en de overdracht der temporaliteit van het bisdom Utrecht", *Mededelingen van het Nederlands historisch instituut te Rome*, derde reeks 7 (1953), 122-168; MUNIER, "Uit de correspondentie van kardinaal", 182-208.

protégés verbleef bij hem te Rome, zoals Jacob Huybrechts van Loemel, broer van voornoemde Jan van Loemel, Philips van Ophem, zaakgelastigde te Rome van het Mechelse bankiershuis van de erven Petri, en Lambert Coomans uit Turnhout, secretaris van Van Enckenvoirt en na diens dood in dienst getreden bij Erasmus.³⁹

In de Nederlanden liet Van Enckenvoirt zijn zaken bij voorkeur waarnemen door vaste vertrouwelingen die hun nut hadden bewezen. Zo trad Jan van Loemel doorgaans op als zijn vertegenwoordiger in Leuven en Luik. In Den Bosch en omstreken werden zijn zaken waargenomen door de kanunnik Gerardt Naets uit Tongelre, die in een van zijn huizen in Den Bosch woonde, en door Van Enckenvoirts zwager Gerardt Michiels uit Eindhoven, die vermoedelijk dankzij Van Enckenvoirts nalatenschap in 1537 schepen van Den Bosch werd.⁴⁰ Van de brieven die Van Enckenvoirt aan de laatste schreef zijn er negen bewaard, daterend uit de periode 1515-1519.⁴¹ In die brieven zien we Van Enckenvoirts netwerk volop in bedrijf. Hij wijst zijn zwager er bijvoorbeeld herhaaldelijk op dat deze hem het overlijden van beneficianten in zijn omgeving onmiddellijk moet melden, zodat hij ze in Rome kan reserveren voor van een van zijn protégés.

Tot die protégés behoorden ook zijn verwanten. Van Enckenvoirts oom Zeger leefde omstreeks 1480 nog als leek in Mierlo, maar nadat Willem

³⁹ MUNIER, "Nederlandse curialen", 214; MUNIER, "Uit de correspondentie", 19-22, 26. Erasmus had een van de uitgebreidste netwerken in Europa. Hij leefde in dezelfde periode als de drie beschreven geestelijken (1467-1536), en was net als zij waarschijnlijk enige tijd leerling van de Latijnse school in Den Bosch (tot 1487) en verbonden aan de universiteit van Leuven (1502-1504, 1517-1521), zie: NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 51-52; M.A. NAUWELAERTS, "Erasmus", in: *Nationaal biografisch woordenboek* III (Brussel 1968), 245-271. Coomans stond hem bij toen hij stierf, zie: H. DE VOCHT, "Le dernier 'amanuensis' d'Erasmus", *Revue d'histoire ecclésiastique*, 45 (1950) 174-186, aldaar 180-181.

⁴⁰ Zie voor G. NAETS: SCHUTJES, *Geschiedenis*, II 223-224, IV 252; MUNIER, "Uit de correspondentie", 6 noot 13, 16-17, 19, 22, 26; Zie voor G. MICHIELS: *Ibidem*, 5 en passim; Jacobs, *Justitie*, 271. Volgens Melssen zou Michiels ook in 1515 en 1526 al schepen van Den Bosch zijn geweest, zie: J.TH.M. MELSSEN, "Gerard Michiels uit Eindhoven en enkele van zijn nakomelingen", *De Brabantse Leeuw*, 23 (1974) 141-156, aldaar 142.

⁴¹ Zie noot 22. De originele brieven bevinden zich in: Streekarchief Peelland Deurne, parochie van de H.Lucia te Mierlo.

eenmaal aan de pauselijke curie was ingewerkt begon hij alsnog aan een geestelijke loopbaan, en met succes.

Na 1495 vinden we Zeger van Enckenvoirt terug in Aken en Keulen als priester met een groeiend aantal kerkelijke ambten. In 1496 werd hij kanunnik van de O.L.V.-kerk te Aken, waar zijn neef al sinds 1494 een prebende bezat. In 1497 was Zeger tevens in Aken werkzaam als notaris en was hij absent rector van een altaar in Budel. Later werd hij dispensator van de abt van St.Cornelius in Keulen, waar hij in oktober 1501 als *notabilis gratis* aan de universiteit werd ingeschreven. Op 9 november van datzelfde jaar behaalde hij zijn baccalaureaat in het Romeinse recht. In 1507 kreeg hij tenslotte een kanunniksprebende in Den Bosch.⁴² Toen Zeger eind 1517 of begin 1518 overleed constateerde zijn neef tot zijn grote verbazing dat er in het testament geen vermelding werd gemaakt van de schulden die oom Zeger nog bij hem had uitstaan. Willem was echter niet van plan om ook maar iets van zijn schulden kwijt te schelden en schreef een boze brief aan de uitvoerders van het testament met de mededeling dat hij verwachtte dat hun allereerste daad zou zijn hem het verschuldigde geld terug te betalen. Anders wachtte hun een proces.⁴³

Zijn voornaamste beschermelingen waren echter de zonen van Gerardt Michiels, zijn neven Willem, Michiel en Goyart. Naar hun oom noemden ze zich "Van Enckenvoirt".

De eerste twee, Willem en Michiel, komen we aanvankelijk tegen als twee nogal onwillige studenten in de rechten te Leuven. Hun oom stak zijn ontstemming over hun gedrag dan ook niet onder stoelen of banken. In 1519 schrijft hij bijvoorbeeld aan zijn zwager:

⁴² Gemeentearchief Tilburg, Rechterlijk archief 464 (1513-1514). De band van dit deel bestaat uit een stuk van een oorkonde uit Aken van 1497, ondertekend door "*Sigerus Henrici de Enckenvoirt, clericus Leodiensis dyocesis, publicus sacra imperiali auctoritate notarius*". In hetzelfde jaar was Zeger absent rector van het H.Geestaltaar te Budel, zie: BANNENBERG E.a., *De oude dekenaten*, II 285. Zie voor de overige gegevens: H. KEUSSEN (ed.), *Die Matrikel der Universität Köln* (3 dln.; Bonn 1919-1931, 2e druk; herdruk Düsseldorf 1979) II 519 nr.12; SCHUTJES, *Geschiedenis*, IV 249. MUNIER, "Uit de correspondentie", 1, 8, 14, 15, 22; MUNIER, "De curiale loopbaan", 135.

⁴³ MUNIER, "Uit de correspondentie", 15.

"Ic heb uwen soen Wilhelmo geschreven dat ic qualick van hem te vreeden ben, oeck van synen meester, dat een goet dronccaert is als ick verstaen hebbe; ende heefden gevoert uyt Loeven. Denct ghy wat eeren hy my aen doet als ick meyn eenen licentiaet te vynden, soe sal ick eenen dronckert vynden. In wat manieren mach ick my van uwen kynderen verblyden, die ick alle tsamen uyt den dreck opgehaven hebbe. My is leet dat ick myn hoeft hier mede moet breken. Wilt hy in myne gratie blyve, segt hem dat hy niet eenen voet en gaen uyt Loeven sonder oirloff van Mr. Johan Loemel, den ick geschreven hebbe dat hy daer toe syen. Anders en solde ick van hem nyet te vreeden syn. Ic solde wel moegen seggen dat u kynders van mynen bloed nyet en waeren, want ic my noyt verblyt en hebbe in droncken dryncken. Hier mede syt Goede bevoilen ..."⁴⁴

Zowel Willem als Michiel kwamen echter goed terecht en hadden na de afronding van hun studie een voorspoedige carrière als geestelijke. Goyart was door oom Willem eveneens voorbestemd voor een kerkelijke loopbaan. In zijn brieven informeert hij voortdurend waarom neef Goertken nog geen kruin heeft en waarom er nog steeds geen beneficie voor hem is geregeld. Als zijn zwager in 1519 een prebende van de St.Jan aan zijn neus voorbij laat gaan merkt Van Enckenvoirt wrevelig op: "Mer my donct dat ghy anxt hebt dan u soen Goertken te vroech ryck solde syn ende dairom wille ick gheerne patientie hebben."⁴⁵ De indruk ontstaat dat Goertken er zelf geen zin in had. Van Enckenvoirt wist zich echter ook aan deze situatie aan te passen. In een brief van de kardinaal daterend van 15 juni 1530 en gericht aan zijn neef Willem, toen inmiddels in Den Bosch residerend als kanunnik van de St.Jan, treffen we neef Godefroy zoals hij nu heet aan als gulden vliesridder. Van Enckenvoirt had Karel V tegen betaling van achtduizend Brabantse guldens tot de ridderslag weten over te halen toen hij de paus vier maanden eerder assisteerde bij Karels keizerskroning te Bologna. In de brief vraagt Van Enckenvoirt zijn neef Willem tevens een paard voor de kersverse ridder te kopen "want wy hopen dat hy noch eens sal syn den schilt van allen onse familie, en soo hy anders deden waer[t] weert een eeuwigen ban."⁴⁶ Het was echter niet Goyart, maar diens zuster Elisabeth die aan het hoofd zou komen

⁴⁴ MUNIER, "Uit de correspondentie", 18-19.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ MELSSEN, "Gerard Michiels", 155-156; MUNIER, "Willem van Enckenvoirt", 243.

te staan van het door kardinaal zo vurig gewenste adellijke geslacht Van Enckenvoirt.⁴⁷

Al omstreeks 1519 had Van Enckenvoirt een familiewapen aangeschaft, waarvan het privilege werd bewaard door Gerardt Michiels.⁴⁸ De sociale opgang van de familie moest met name in Den Bosch op alle mogelijke manieren kenbaar worden gemaakt. De portretten van de kardinaal en zijn verwanten werden - met het nieuwe wapen - afgebeeld op een glasraam in de St.Jan. Verder bezat Van Enckenvoirt twee huizen in Den Bosch, waarvan het ene "Het Gulden Vlies" en het ander "Het Huis Van Enckenvoirt" werd genoemd. De gevel van het eerste huis was eveneens voorzien van afbeeldingen van de Van Enckenvoirts en hun wapen, het tweede ging later op in het bisschoppelijk paleis.⁴⁹

In zijn brieven schrijft van Enckenvoirt herhaaldelijk met heimwee over zijn geboortestreek de Kempen en meer in het bijzonder over de Kempische keuken.⁵⁰ Er zijn echter redenen om aan te nemen dat zijn heimwee niet altijd even oprecht was. De wens om naar de Kempen af te reizen wordt steeds het krachtigst verwoord wanneer hij twijfelt aan de inzet van zijn zwager of diens zonen. Nadat hij bijvoorbeeld in een brief van 13 oktober 1519 heeft geschreven dat hij voor honderd ducaten het beneficie van hulppastoor van de St.Jan in Den Bosch heeft gereserveerd voor zijn neef Goertken vervolgt hij:

"Ghy syet wel oft ic slaepe voir u kynderen ofte gelt spaere, hoepende dat sy mannen weerden mochten. Dan ick besorge dat ick mynen tyt verliesen sal, twelck ick bald mercken sall als ick ynt lant coemen sal metter hulpen Gots, daer ick groet begerte toe hebbe, meer dan om bisscop oft cardinael te

⁴⁷ De grafelijke familie Van Enckenvoirt diende eeuwenlang in het Oostenrijkse leger: MELSSEN, "Gerard Michiels", 145; B.W. VAN SCHIJNDEL, "Het Brabantse geslacht Lombaerts", *De Brabantse Leeuw*, 1 (1952) 21-27, 41-49. Nog in 1942 bevond zich een Oostenrijks majoor Van Enckenvoirt te Turnhout: *Ibidem* 44.

⁴⁸ MUNIER, "Uit de correspondentie", 22-23 (met afbeelding).

⁴⁹ VAN SCHIJNDEL, "Lombaerts", 22, 45; VAN SASSE VAN YSSELT, *De voorname huizen*, II 397-410, III 229-233.

⁵⁰ Behalve van Kempische spek en moes is er sprake van Kempische steur en Kempische schapen, die hij zegt te prefereren boven Friese ossen, zie: MUNIER, "Uit de correspondentie", 16, 17, 25.

weerden. ... Speeck ende moess hoep ick op syn Kempens en sal ons nyet gebreeken, met Bons bier, ende dair sal myn suster haer deel van hebben, gespaert my Godt."⁵¹

Hij liet zijn geboortestreek ruimschoots meeprofiteren van zijn vergaarde rijkdommen. Met name Van Enckenvoirts geboorteplaats Mierlo werd goed bedacht. Zo moest hier na zijn dood een gasthuis voor twaalf arme mannen gesticht worden, het zogenaamde "Apostelhuis". Van Enckenvoirts vrijgevigheid richtte zich echter voor alles op zijn verwanten. Wie "vanden bloede" was kon zonder meer rekenen op zijn financiële ondersteuning, terwijl de zonen van arme verwanten aan een goede opleiding werden geholpen. Zelf zegt hij daarover: "die vrienden moeten met my leven van tgeen onse here Godt verleendt heeft."⁵²

Conclusie

Het persoonlijke netwerk van "vrienden" dat de middeleeuwer onderhield omvatte niet alleen zijn vrienden, maar ook verwanten, studie- en streekgenoten, collega's, patroons en protégés. Onder hen namen de verwanten de voornaamste plaats in. Door hun bloedband waren ze onlosmakelijk met de netwerker verbonden en vormden ze de veiligste investering. Zoals hierboven is gebleken werden de neven van Van Loemel en Van Enckenvoirt ruimschoots voorzien van beneficiëes en andere inkomsten. Voor de huwbare nichtjes werd in het netwerk naarstig gezocht naar een geschikte partij.⁵³ Van Enckenvoirt wist zelfs zijn oom Zeger nog een comfortabele oude dag te bezorgen als kanunnik van Aken en Den Bosch. Boest dankte zijn enige beneficië aan zijn verwantschap met kerkmeester Van Uden. Als tegenprestatie had hij overigens graag een plaatsje gereserveerd in

⁵¹ MUNIER, "Uit de correspondentie", 25, vgl. 15, 16, 18 en 24. Met de Kempen bedoelt Van Enckenvoirt een landstreek die groter is dan het kwartier Kempenland van de Meierij, waar immers noch Mierlo, noch Den Bosch onder viel. Ook bedoelt hij met "Kempen" niet het gebied van zijn aartsdiakonaat, dat hij aanduidt als "Campelant": *Ibidem*, 13.

⁵² MUNIER, "Uit de correspondentie", 6-7, 14, 17, 24, 26-27; MELSSEN, "Gerard Michiels", 143-144.

⁵³ Zowel door Boest als door Van Enckenvoirt werden regelmatig koppelpogingen ondernomen, zoals uit hun brieven blijkt.

het St. Geertruiklooster te Leuven voor diens zoontjes Jan en Roelof, waren ze een of twee jaar ouder geweest.⁵⁴

Verder is nog eens bevestigd dat de studie van grote invloed was op de carrière van de laat-middeleeuwse geestelijke. Wilde deze iets bereiken dan moest hij minstens de *artes*-studie hebben afgerond, maar om toegang te krijgen tot de werkelijk prestigieuze kapittels of een instelling als de Romeinse Rota was een licentiaatsdiploma in (een van) de beide rechten vereist. De studie van de theologie was van veel minder belang voor een goede carrière. Sinds haar oprichting in 1426 trok de Leuvense universiteit verreweg de meeste studenten uit het zuidelijke en westelijke deel van de Nederlanden. De stad Leuven werd daardoor ook een knooppunt van netwerken. De studie zelf kon een succesvolle carrière bevorderen, maar minstens zo belangrijk waren de contacten die tijdens de studietijd werden gelegd. De vroege kennismaking te Leuven van Van Loemel, en mogelijk ook van Van Enckenvoirt, met Adriaen Florisz Boeyens is daar een goed voorbeeld van.

Daarmee komen we op het geografische aspect van de netwerken. In de carrières van de drie Meierijsse geestelijken blijken steeds dezelfde steden een rol te spelen. De Meierijsse geestelijke die hogerop wilde kwam vroeg of laat in Den Bosch terecht. De Latijnse school in deze stad stond in hoog aanzien en vormde een uitstekende voorbereiding op een universitaire studie te Leuven. Zowel Van Loemel als Van Enckenvoirt zouden in Den Bosch op school gezeten hebben, en ook voor de Bosschenaar Boest is dit meer dan aannemelijk. De stad stond bovendien bekend om zijn grote aantal geestelijke instellingen, wat betekende dat er ook een grote keur aan beneficiés was. Nadeel was echter dat er in Den Bosch - ondanks de kwantiteit van beneficiés in het algemeen - maar weinig hóge kerkelijke ambten waren te vergeven. Daarvoor moest men naar de bisschopszetel Luik of naar het hart van het kerkelijke netwerk, Rome. Den Bosch, Leuven, Luik en Rome vormen dan ook in de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw de belangrijkste knooppunten in de netwerken van de Meierijsse geestelijken. In ieder van deze plaatsen verbleef ten allen tijde een kolonie van Meierijenaars die ook de belangen van hun streekgenoten elders behartigden. Zoals duidelijk blijkt uit de brieven van Boest en Van Enckenvoirt was het essentieel om goede contacten te hebben in juist deze vier steden.⁵⁵

⁵⁴ Brief gedateerd 4 mei [1506].

Afkomst was belangrijk, maar niet van doorslaggevende betekenis. Boest, en trouwens ook zijn tegenstrever Vanden Bosch, stamden van Bossche schepenfamilies, terwijl Van Loemel en Van Enckenvoirt uit een iets minder aanzienlijk milieu afkomstig waren. Toch zijn het de laatste twee die het meeste succes hadden in hun loopbaan. De belangrijkste factor bleek te zijn het vermogen om een uitgebreid en stevig netwerk op te bouwen en daartoe waren ambitie en diplomatiek inzicht vereist. Bij Boest ontbrak dat inzicht. Zijn strategie, of liever tactiek, was er hoofdzakelijk op gericht om de Leuvense juristen door middel van schenkingen te vriend te houden, zonder dat hij daarvoor op een gegeven moment ook het gewenste resultaat opeiste. Waarschijnlijk ontbrak het hem ook aan ambitie en was hij tevreden met zijn bescheiden plaats in Den Bosch.

Ten tijde van Boest, Van Loemel en Van Enckenvoirt was het systeem van de netwerken misschien wel in zijn meest zuivere vorm van kracht. Het spel om de rijkste prebenden op de vrije markt van ambten kon alleen gewonnen worden door de meest getalenteerde diplomaten met de grootste schare "vrienden". Onder hun leiding ontstond tenminste een zekere vorm van ordening die ondanks alle negatieve bijwerkingen van besteken, nepotisme en vriendjespolitiek misschien wel de best haalbare was voor de periode waarin de drie geestelijken leefden: die van de late Middeleeuwen.

⁵⁵ Afgezien van regionale centra vergelijkbaar met Den Bosch zijn als "nationale" netwerkknooppunten nog te noemen de bestuurlijke centra Brussel en Mechelen en de handelsmetropolen Gent en Antwerpen. Voor de Noordelijke Nederlanden was een dergelijke rol weggelegd voor de bisschopsstad Utrecht en voor de oude universiteitsstad Keulen, tevens zetel van de aartsbisschop.

Tussen kiel en kazuifel Priesters in de vroegmoderne Meierij

door

dr. Gerard ROOIJAKKERS

Ten tijde van de doorvoering van de Trentse voorschriften staken de Bossche kerkleiders aanvankelijk vooral de hand in eigen boezem en stelden ze in binnenkerkelijke zin orde op zaken. Met name het gedrag en de levenswijze van de geestelijkheid werd daarbij onder de loep genomen. Zij moesten zich weliswaar 'beter' gaan gedragen, maar in feite impliceerde het op het Concilie van Trente (1545-1563) geformuleerde priestermodel een fundamenteel ander gedragsrepertoire. Zij dienden zich in hun houding ten opzichte van de leken op alle levensterreinen van hen te onderscheiden.¹

Afzondering van de profane wereld

Het clericale ideaal van de afzondering van de profane wereld benadrukte het sacrale karakter van hun status. Voorheen werd die 'beroepsmatige' persoonlijke sacraliteit voornamelijk beleefd tijdens het uitvoeren van rituelen, zoals de toediening van sacramenten al dan niet in heilige ruimten. Buiten deze ceremoniële context gedroegen seculiere priesters in de voor-trentse maatschappelijke praktijk zich vaak als leken: zij hadden veelal vrouw en kinderen, bezochten herbergen, droegen soms wapens en gingen eventueel op jacht in de natuur. Zij waren niet zozeer anders, doch

¹ Deze tekst is gebaseerd op een paragraaf uit mijn boek *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 151-185 alwaar nadere verwijzingen naar literatuur en bronnen te vinden zijn.

veeleer "*primus inter pares*", en kenden hun vooraanstaande plaats binnen de lokale netwerken van verwantschap en sociabiliteit.

In het proces van katholieke herleving wordt de maatschappelijke status van het priesterschap door de kerkleiders echter opnieuw geïkt: de geestelijke dient zich wegens zijn frequente contact met het heilige niet te bezoedelen door wereldse zaken. Zijn doen en laten geldt tevens in toenemende mate als een gedragsideaal voor de leken om hun leven zoveel mogelijk te heiligen. De priester moet voortaan met andere woorden het heilige belichamen en vervult met zijn levenswijze een voorbeeldfunctie voor het gelovige volk. Zijn gedragsrepertoire wordt een nastrevenswaardige standaard, waaraan de leken zich in moreel opzicht dienen te spiegelen.

Behalve verheffing van het zedelijk leven betrof het streven van de post-trentse kerkleiders aldus een scherpere afbakening van de grenzen tussen leken en geestelijken. De op het Concilie van Trente opnieuw gedefinieerde waardigheid van de geestelijke staat diende tot uiting te komen door het benadrukken van het onderscheid tussen priester en leek. Voortaan staat de gewijde **boven** de leek. "Niets is meer onderrichtend en brengt de mensen gestager tot vroomheid en de heilige oefeningen dan het leven en het voorbeeld van hen die tot het heilig dienstwerk zijn gewijd", aldus het hervormingsdecreet van 17 september 1562, uitgevaardigd op het Concilie van Trente (sessio XXII), waarin vervolgens wordt gesteld dat

"Omdat men hen immers ziet verheven in een orde die de dingen van de wereld overstijgt, slaan alle anderen hun ogen naar hen op als naar een spiegel en beschouwen zij hen als het voorbeeld dat zij moeten navolgen. De geestelijken, die ertoe zijn bestemd de Heer tot erfdeel te hebben, moeten hun leven en heel hun gedrag dan ook zodanig ordenen, dat zij in hun kleding, hun uitwendige houding, hun tred, hun taal en in al het andere niets anders laten blijken dan wat serieus, ingetogen en met de godsdienst in overeenstemming is".

De aanstaande, in trentse geest gevormde, priester wordt een ander mens met een eigen, gesacraliseerd gedragsrepertoire. Het veranderen van zijn gedrag impliceert ook het ontstaan van een andere relatie tot de overige groeperingen in de samenleving. Met name zijn betrekkingen tot de ongewijde leken ondergaan een wijziging en herijking. Het sacraliseren van de geestelijke staat stuitte op lokaal niveau niet zelden op grote weerstanden. Immers, de parochiale geestelijkheid had doorgaans nauwe banden met de plaatselijke bevolking waaronder hij dagelijks verkeerde. De pastoor en kapelaan namen van oudsher volop deel aan het volksleven, de cultuur van

alledag. Zo schoten zij, samen met andere broeders, bij gildefeesten op de vogel.

Hun seksuele contacten met vrouwen werden weliswaar door de kerkelijke overheid afgekeurd, maar tot aan het Trentse concilie werden ze geroutineerd afgedaan met een geldboete vanwege 'onbeheerstheid' (*incontinentia*). Deze term duidt naar het mij voorkomt reeds op een anders geijkte waardenschaal waaruit niet alleen afkeuring, maar tevens enig begrip spreekt voor profane elementen in het clericale gedragsrepertoire. De overtreding van het celibaat, bijvoorbeeld door priesters die met hun huishoudster als man en vrouw leefden -*cum sua famula domestica*, zoals het in de vijftiende- en zestiende-eeuwse boeteregisters van het aartsdiakenaat Kempenland heet-werd doorgaans zowel door de gelovigen als de kerkelijke en wereldlijke overheden geduld. De frequentie van dergelijke normoverschrijdingen duidt erop dat de vertrouwelijke omgang met leken een algemeen aanvaarde maatschappelijke praktijk is geweest, die in kerkelijke kring geroutineerd volgens vaste tarieven gedoogd werd, zonder dat dit meer dan financiële consequenties had voor het gedrag der priesters.

De kleinkinderen van de pastoor

Weliswaar incidenteel en vooral in de periferie van het bisdom, treffen we tot in de zeventiende eeuw nog sporen aan van dit in wezen preconciulaire clericale gedragsrepertoire. Zo maakt de pastoor van Valkenswaard, Wouter Heeren, in 1632 overdenkende "de cortheijdt [des] menselijcken levens en de onsekere van des sterffvens" zijn testament op. De armen van Valkenswaard worden hierin met honderdvijf gulden goed bedacht. Voorts vermaakt Wouter kleine geldbedragen en goederen aan de Benedictijnen, de fraters van Weert, de kerk van Valkenswaard en aan een zekere 'Willem onze Peter'. De overige goederen "so haeffelijck als erffelijck, roe-rende en onroerende" komen toe aan de kinderen van Frans Wauters die zijn verwekt bij Lijntken Jans. Deze Frans, woonachtig te Lommel, was een zoon van de pastoor. De Valkenswaardse parochie-herder heer Wouter vermaakt aldus een groot deel van zijn bezit aan zijn kleinkinderen, "met naeme Adriaen, Wauter [evenals vader vernoemd naar diens vader] en Jannen om den selve daermede op te voeden in der voege Godts ende de Aude Cathelycken religie".

Als Wouter Heeren in 1635 overlijdt worden zijn bezittingen geïnventariseerd. Hierin bevinden zich verschillende goederen die we bij een geestelijke naar contra-reformatorische snit destijds niet zouden aantreffen.

Zo blijkt uit de inventarislijst dat de kleinkinderen van de pastoor regelmatig op de pastorie verbleven. Een van de bedden was namelijk voor hen gereserveerd: "Waer aff het eene bedde, eenen hooftpeuleuwe, een oircussen ende de gardijnen voors. blijffet tot behoeff der kijnderen oft sij buijten woenden". Tevens werd pro memorie "eenen nachtabbert waarmede de kijnder gecleedt zijn" vermeld. De aanwezigheid van de kinderen op de pastorie geeft aan dat omstreeks 1630 familiale elementen nog openlijk in het gedragsrepertoire van een Kempense dorpspastoor, ver verwijderd van de bisschopsstad, aanwezig konden zijn. Zoon Frans Wauters (Heeren) wordt bij de inventarisatie een hoeveelheid houtbewerkingsgereedschappen toebedeeld zoals "een dreijbank, acht boren, eenen essen dreijbeijtel, vier andere beijtels, 1 goedse [guts], 1 passer, 1 snijmes, 1 trecktange, een hamer, scherpsaege, [en] een handt saege". Ook de voorraad hout komt hem toe. De "tim-merbank" wordt gegeven aan pater Bartholomeus Baers ten behoeve van het Franciscanessenklooster in het nabij gelegen Dommelen. Onze pastoor beschikte blijkbaar uit liefhebberij en/of als bij-verdienste over een goed uitgeruste timmermanswerkplaats. Opmerkelijk is ook het gegeven dat bij zijn overlijden "eenen voetboegen met sijn toebehoirten, so men secht den schauthenth van Dommelen competerende" aangetroffen werd. De inventarisator voegde hieraan toe "dat de pastoir daer aen heeft laeten repareren". Waarschijnlijk maakte (en repareerde) Wouter Heeren zelf voetbogen. Uit het bezit van het Dommelse schutsgilde Sint Martinus zijn twee schachten van voetbogen bekend met de inscriptie "Valerius H. 1630", het signatuur van Wouter Heeren.

Pastoor Heeren behoorde met dit alles tot de geestelijkheid van het oude signatuur die in snel tempo vervangen zou worden door de in Trentse geest geschoolde ijverige priesters die zich volledig aan de zielzorg zouden wijden en voor wie het uitoefenen van een ambacht, laat staan het hebben, onderhouden en verzorgen van kinderen en kleinkinderen, taboe was.

Clericus en laicus

Bij de doorvoering van de besluiten van het concilie van Trente in de zestiende en zeventiende eeuw kon de deelname van de geestelijkheid aan het volksleven echter steeds minder genade vinden in de ogen van kerkleiders. In het kader van de re-katholisatie werd de 'status aparte' en voorbeeldfunctie van de geestelijkheid benadrukt, waarmee het proces van verwijdering tussen volk en clerus in gang werd gezet. Anderzijds werd de deelname van leken

aan clericale activiteiten verboden. Een sacraal domein dat niet door de aanwezigheid van leken geprofaneerd mocht worden betrof het koorgebed. In 1568 stelde bisschop Sonnius bij de visitatie van het kapittel in zijn residentie 's-Hertogenbosch duidelijke grenzen door onder andere een suggestieve vraagstelling aan een der kanunniken: "Ondervraagd of hij meent dat tot het voltrekken van het koorgebed toegelaten moeten worden niet-geestelijken (*non-clerici*, waarmee waarschijnlijk zij bedoeld zijn die slechts de lagere wijdingen ontvangen hebben), die gehuwd zijn, of twee of drie vrouwen hebben en zich geheel als leek gedragen in kleding en baardgroei (...)". Door de kerkleiders wordt de samenleving strikt herordend in categorieën zoals *clericus* en *non-clericus* of *laicus*. De leek is in dit trentse maatschappijbeeld in de eerste plaats iets negatiefs, een niet-geestelijke. Het nauwgezet hanteren van deze norm heeft het proces van clericalisering van het kerkelijke parochieleven, waarbij de invloed van de gelovige leken zoveel mogelijk werd teruggedrongen, in de moderne tijd sterk gestimuleerd.

In het bisdom 's-Hertogenbosch werd decennia lang door bisschoppen het Trentse ideaal van de priester 'nieuwe stijl' gepropageerd. Het best vinden we dit verwoord in de vernieuwde bisschoppelijke statuten ter reformatie van het kapittel te Oirschot in 1609: "Ofschoon het kleed niet de monnik maakt, moeten de geestelijken toch kleren dragen die passen bij hun stand, zodat ze door de gepastheid van hun uiterlijke kleding de innerlijke eerbaarheid van hun gedrag tonen. Daarom bevelen we aan de kanunniken en aan allen die een beneficie hebben, dat ze nederige dienaren van de bisschop zijn en geen wereldse soldaten, en daarom verbieden we hen het dragen van wapens, dolken, geweren, gekleurde kleren, die voor geestelijken verboden zijn, en andere kleding die in het Concilie van Mechelen [1607] verboden is. Wie anders doen, moeten volgens het voorschrift van dat concilie streng gestraft worden". De Brabantse priester moest zich met name door verschil in kleding onderscheiden van andere groepen. Zijn gedrag diende getoond en letterlijk uitgedragen worden. De attributen van de welgestelden in de samenleving die zich gedroegen volgens de conventies van de adellijke cultuur, zoals bonte kleding en wapens, behoren door de Oirschotse kanunniken te worden aangelegd. De kleding werd door de kerkelijke autoriteiten gebruikt als middel om het 'anders-zijn' van de geestelijke stand op non-verbale wijze te uiten en te markeren. Deze visuele symbooltaal fixeerdte in het openbare leven van alledag definitief de grenzen en verschillen tussen priester en leek.

Een kleine tien jaar later controleert bisschop Nicolaas Zoesius tijdens een visitatiebezoek de naleving van de Oirschotse kapittelstatuten. Blijkbaar

achte hij het wederom noodzakelijk een verordening uit te vaardigen: "Allereerst bevelen we in het algemeen dat alle zaken die door de H. Artikelen, vooral van het Concilie van Trente en Mechelen, over het leven, de deugdzaamheid en zedigheid en over de passende kleding, die de kanunniken moeten dragen en ook over de uitpattingen, dronkenschap, ongeoorloofde jachtpartijen, vogelvangst, dansen, herbergen en spelen en over allerhande te vermijden vergrijpen bepaald zijn; dat al deze dingen onder dezelfde straffen zoals daar vermeld, onderhouden moeten worden". Dit citaat omvat in feite nagenoeg het gehele corpus van ontspanningsactiviteiten in de pre-industriële samenleving. Aan de hand van deze opsomming zullen we beknopt ingaan op enkele ontspanningselementen uit het gedragsrepertoire van de vroegmoderne plattelandsclerus in het bisdom 's-Hertogenbosch.

Jagers en vogelaars

Behalve een sportief en culinair vermaak, zal de jacht voor de minder bemiddelde priesters in veel gevallen een welkome aanvulling van hun dieet geweest zijn. In 1571 werd Dominus Reynerus bij de visitatie van de parochie te Sint-Geertruidenberg berispt omdat hij bekend stond als 'vogelaar': deze priester "gaat op vogeltjes-vangst met zijn jachtstok of knuppel". De visitor onthoudt zich echter van nader commentaar. In het jaar 1615 zien we daarentegen, wellicht als uitvloeisel van de diocesane synode van 1612, een opvallend offensief tegen clericale jachtpartijen, gevoerd door de actieve bisschop Zoesius tijdens enkele van zijn vele visitatiebe-zoeken.

Op 14 juli 1615 doet de bisschop het kapittel van Oirschot aan, alwaar hij verneemt dat twee kanunniken, in gezelschap van een zanger, met geweren op jacht te gaan. Zij bezoeken dan ook de herbergen waarbij zij "onder het drinken volkse liederen zingen en andere dingen doen, die niet passen bij de kerkelijke stand". De pastoor van Budel heeft, "door ons gemaand, beloofd dat hij nooit meer de herbergen zal bezoeken en dat hij op zal houden met jagen en zijn jachthonden weg zal doen", aldus de strenge bisschop Zoesius. Ongeveer terzelfder tijd krijgen de heren Gregorius en Gerardus te Liempde onder andere te horen dat ze "dingen doen die een priester niet passen" zoals vissen in de rivier de Dommel. Met deze anti-jachtcampagne trad Zoesius overigens in de voetsporen van zijn voorganger Masius, die nota bene de tweede diocesane synode in 1612 opende met de retorische uitspraak dat de priesters zich meer verdiepen in de plaatsen waar men hazen en vogeltjes kan vangen dan in de bijbel.

Het jagen werd beschouwd als een wereldse bezigheid, die voor de geestelijke stand taboe verklaard werd. Het vangen en schieten van wild was onwaardig en ongewenst gedrag dat aanleiding gaf tot uitstapjes, soms zelfs met leken, waarna niet zelden de herbergen werden vereerd met een mogelijk losbandig bezoek. Het gedragsrepertoire van de kapittelheren bevatte duidelijk elementen uit de adellijke elitecultuur, zoals het dragen van gekleurde kleding, het hanteren van wapens en het privilege van te mogen jagen met honden en vogels. De contra-reformatorische kapittelheer, zo niet van adellijke dan toch van gegoede afkomst, diende zijn van huis uit meegekregen omgang met de natuur te sublimeren: hij werd voortaan immers geacht zich uitsluitend te wijden aan het bovennatuurlijke.

Herbergbezoek en drankzucht

De katholieke kerk heeft tevens het onbeheerste, overmatige drankgebruik in eigen gelederen willen elimineren. Dat de behoefte aan drank, en de gewoonte om herbergen te bezoeken en daar lang en veel te drinken, nagenoeg vaste elementen van het clericale gedragspatroon, wordt bevestigd door de bronnen. Reeds in 1550 bepaalden de visitatoren van het kapittel van Hilvarenbeek dat de kanunniken het heilig officie stichtelijk dienden te verrichten, en daarin niet moesten verschijnen zwaarhoofdig van drank. Decennia lang wemelt het in de visitatieverslagen van vermaningen dienaangaande.

In een vragenlijst die ten gerieve van de visitator van het kathedraal kapittel omstreeks 1595 werd opgesteld staat onder het kopje *De probitate vitae* als eerste vraag: "Zijn er drankzuchtigen en drinkers die daarna vechten?" In een uitgebreider en wat agressiever geformuleerd visitatie-formulier uit omstreeks 1600 wordt men geacht zich af te vragen "over de pastoor en elke andere priester of hij in handel en wandel netjes is, en geen bijzit heeft, noch thuis, noch buitenshuis. Of hij een hoerenloper, dobbelaar, drinkebroer, jager, vechter, ruziemaker, nachtbraker, caféloper, dansleider is of een zanger van wereldse en onzedige liederen".

De kerkelijke overheid maakte, gezien de belangrijke voorbeeldfunctie van de geestelijkheid, ernst met de verbetering van het clericale zedelijke leven. Het is evident dat het wonen in herbergen, laat staan het openen van 'tabernas' en het tappen van bier door geestelijken omstreeks 1600 absoluut taboe waren. Deze ondeugden heeft de Bossche kerkleiding klaarblijkelijk

met succes kunnen bestrijden: in de visitatieverslagen treffen we ze in later tijd namelijk slechts bij uitzondering aan.

Op veel mildere toon, maar het betreft hier dan ook geen frontale ondervraging, werd het standpunt van de diocesane Bossche overheid vastgelegd in een decreet over de *Vita et honestate clericorum* (1612): "ze moeten geen herbergen bezoeken, tenzij alleen als ze op reis zijn. Ze moeten ook ijverig vermijden de drinkgezelschappen des namiddags, zowel thuis als bij anderen aan huis, en ook de omgang met alle soorten onmatige lieden en mensen van slechte zeden. Ze moeten niet dansen of reidansen leiden, en niet spelen met dobbelstenen, kansspelen, en zeker niet met zwaarden, lansen of (kruis)bogen". Deze politiek van de kerkelijke autoriteiten ontnam in feite een groot deel van het ontspanningsleven van de geestelijkheid, zodat deze een andere invulling diende te geven aan de vrije tijd. Aangezien vooral de omgang met leken gelaakt werd zullen deze verordeningen het ontstaan van een specifieke clericale groepscultuur sterk hebben bevorderd.

Het verbieden van het herbergbezoek heeft ongetwijfeld grote sociale consequenties gehad voor de lokale zielzorgers. In de pre-industriële samenleving vormde de kroeg immers een belangrijk centrum van sociaal-cultureel leven. Het maatschappelijke bedrijf speelde zich, behalve in de kerk, voor een groot deel af in de herbergen. Het dorpsbestuur kwam er bijeen. Aangezien de president-schepen in veel gevallen ook waard was, zijn de herbergen alwaar vaak werd vergaderd te beschouwen als substituten en voorlopers van de gemeentehuizen. Tevens werden zakelijke transacties doorgaans in de herberg beklonken. Openbare verkopeningen en verpachtingen van onroerend goed vonden eveneens in het openbaar lokaal plaats. Naast het verschaffen van onderdak, waaraan de herberg zijn naam ontleent, vormde het een gelegenheid waar de sociale banden met drank werden verstevigd; niet onbelangrijk in een cultuur waar verwantschap en goede nabuurschap existentiële zaken waren.

Vasthouden aan oude gewoonten

Het deze algemeen verspreide en aanvaarde gebruiken in gedachten, kunnen we het effect en de reikwijdte van de bisschoppelijke decreten enigszins inschatten. In zekere zin werden de clerici verbannen uit het openbare, dagelijkse leven. Het behoeft dan ook lang niet altijd gespeelde onschuld te zijn als de lokale geestelijkheid zich bij ondervragingen over het herbergbezoek van geen kwaad bewust lijkt. Met name tijdens het hoogtepunt

van het binnenkerkelijke Bossche offensief in de eerste decennia van de zeventiende eeuw treffen we in de visitaties regelmatig de opmerking aan dat de pastoors en kapelaans vasthouden 'aan de oude gewoonte'. Zo constateert landdeken Thomas Stricken omstreeks 1620 dat in Helmond "de kapelaans het oude gebruik van herbergbezoek handhaven".

Bisschop Nicolaas van Zoes merkt bij zijn visitatiereis door de Meierij in juli 1615 op "dat de pastoor en de buurtpastoors tamelijk veel in de herbergen komen". Dit clericale collectief van frequente kroeglopers geeft ondubbelzinnig aan, dat cafébezoek bij de ontwikkelde dorps- of stadsbewoners een vanzelfsprekend gebruik was. Nog in 1627 noteert Ophovius bij zijn bezoek aan Sint Oedenrode dat de eerwaarde heer Godefridus de herbergen bezoekt, echter "meer uit gewoonte dan uit slechtigheid". Dergelijke toevoegingen hebben in het visitatieverslag de bedoeling het ongewenste gedrag enigszins te verontschuldigen. Het was in dit laatste geval blijkbaar niet de intentie van de drinker om de bisschoppelijke decreten te overtreden. Uit de opmerking van de visitorator spreekt dan ook een zeker begrip voor het trage tempo van de moeizame gedragsaanpassingen bij vooral de oude geestelijken. Op 20 juli 1628 noteert de bisschop bij zijn bezoek aan het kapittel te Hilvarenbeek dat geen der kanunniken "een slecht leven leidt, behalve een zekere vicaris, de heer Cornelius, die verslaafd is aan drank en tabak; ook de plebaan is verslaafd aan drank en gaat veelvuldig familiair om met de boeren". De Hilvarenbeekse dorpsheerder is eveneens "te familiair in drinkgezelschappen, alhoewel hij zich geleidelijk aan het verbeteren is".

Het is duidelijk dat het herbergbezoek eertijds een vast bestanddeel van het gedragsrepertoire der seculiere clerus was. In korte tijd veranderde er echter veel in het bisdom. De bovengenoemde kroeglopers leefden nog in de traditie van de vorige generatie geestelijken. Zij begaven zich vrij onder het volk. Deze participatie in de volkscultuur wordt bij het doorvoeren van de Trentse ideologie afkeurenswaardig. Ten tijde van de katholieke herleving wordt ook wat herbergbezoek betreft het 'anders-zijn' van de geestelijkheid benadrukt, waarmee het proces van verwijdering tussen clerus en parochianen, tussen kerkelijke elite en gelovig volk, in gang wordt gezet. Het betekent in feite een uiteengroeien van de verschillende gedragsrepertoires.

Zielzorgers in vermomming

Toen het bisdom 's-Hertogenbosch in 1657 werd gedegradeerd tot apostolisch vicariaat behielden deze clericale gedragsidealen vanzelfsprekend hun geldigheid. Zo stelde apostolisch vicaris Martinus Steyaert in zijn rondzendbrief van 16 december 1697 dat hij "over het herbergbezoek en over de verboden spelen" in het verleden al voldoende gezegd heeft, "ofschoon het niet genoeg gezegd kan worden". Met nadruk vermaande hij de clerus dat ze niet de herbergen mogen bezoeken als ze de heilige Oliën halen, onder verwijzing naar de tweede Bossche synode van 1612: "ze moeten niet drinken in de herbergen noch iets anders doen wat niet past bij de heiligheid in dit overbrengen van Chrisma en de Oliën".

Met name in de eerste decennia na de Vrede van Münster stond het contra-reformatorische gedragsrepertoire door de overheidsbepalingen, waarin de toegang tot de Meierij aan priesters werd ontzegd, onder druk. In verband met hun eigen veiligheid dienden priesters zich toen in het openbaar juist niet van leken te onderscheiden. Vandaar dat ze zich veelvuldig hulden in profane kledij. Zo trokken de minderbroeders uit Megen, vermomd onder een blauwe kiel, of met een 'zwavelmars' op de rug, door het voormalige bisdom en snelden zij, aldus de kerkhistoricus Schutjes, de stervenden te hulp en wisten op vele plaatsen in het geheim de H. Mis op te dragen. Bijna alle plaatsen in Maas en Waal, in Bommeler- en Tielerswaard, zelfs in de Langstraat en vele parochies der Meierij getuigen hiervan. De priester Hendrick van Eijck uit Lierop verbleef tot 1650 buiten de Meierij "daerin hij nooit en dorste komen als bij nachte of in een vreemt boerenkleet, alhier genaemt een keel". Deze uitspraak was van de predikant van Maarheeze, waar deze priester zich had gevestigd, en typeert het buitenstaanders-perspectief van de gereformeerde nieuwkomers.

Als na de inval van de Fransen in 1672 de 'plakkatenstorm' wat geluwd is en veel priesters stilletjes terugkeren om het parochieleven weer nieuw leven in te blazen, richt ook apostolisch vicaris Steyaert (1691-1701) zich vanuit Leuven weer met enige regelmaat tot zijn onderhorige geestelijkheid. Hij zet het beleid van zijn voorgangers met volle overtuiging voort. Dit blijkt heel duidelijk uit de nauwkeurige teksteditie die in 1692 verscheen van de besluiten genomen op de eerste (1571) en tweede (1612) diocesane synode van 's-Hertogenbosch. Deze had hij voorzien van een kalender der *officia propria* alsmede van een eigenhandige *Exegesis* waaruit zijn pastoraal oog voor detail naar voren komt.

De politieke en militaire situatie mag het proces van katholieke herleving dan wel verstoord en vertraagd hebben, in visie en doortastendheid van de Bossche kerkleiders onderkennen we een grote mate van continuïteit. Nu het kerkelijk leven op lokaal niveau in de Meierij weer op gang kwam, en de katholieken na de eerste schrik een *modus vivendi* in de vorm van schuurkerken hadden gevonden en zich aan de gewijzigde omstandigheden aanpasten, kon ook het pastorale beleid van vicaris Steyaert in de praktijk, meer dan zijn voorgangers was vergund, effect sorteren. De troebelen in de periode 1629/1648-1672 hebben zeker gevolgen gehad voor status en levenswijze van de clerus. Niet alleen viel zijn materiële bestaansbasis gedurende enige tijd weg, ook de ostentatieve afzondering van ongewijde leken door middel van clericale kleding was veelal, soms zelfs door noodgedwongen profane vermommingen, niet te realiseren. Zij zullen derhalve in veel gevallen noodgedwongen, uit veiligheid en zelfbehoud, dichter bij het gelovige volk zijn komen te staan. Het niet nauwgezet onderhouden van de contra-reformatorische richtlijnen in de pastorale praktijk, komt, zo stelt Steyaert in 1696 na een visitatiereis vergoelijkend maar niet minder streng "omdat door de tijdsomstandigheden minder toegestaan was".

Gauw gedaan, gauw vergaan

De vervaagde categorieën werden door Steyaert in zijn rondzend-brief uit 1696 echter weer duidelijk afgebakend en zonder gevaar voor misverstand aan zijn onderhorige dienaren voorgehouden. Steyaert, naast apostolisch vicaris hoogleraar in de theologie te Leuven, benadrukte dan ook het belang van de voortdurende studie na afloop van de seminarie-opleiding, om het peil van de zielzorg hoog te houden. Hij pleitte voor een voortdurende studie, vooral "voor hen die misschien slechts lichtelijk in het noodzakelijk onderricht (hoe dan ook slechts enkele jaartjes terloops in zich opgenomen hebbende) ingedompeld zijn". Vaak waren ze dan al volop actief in de *cura animarum* als predikant of biechtvader. Maar, zo waarschuwde de vicaris: "Gauw gedaan, gauw vergaan".

"Konden we vervolgens, zo hebben we reeds eerder van alles bij onszelf overwogen, voor het onderhouden van de kennis en het voortzetten van de studie, beide zo noodzakelijk", aldus verzucht Steyaert, "konden we daarvoor maar eens iets zeer geschikt vinden! De Verenigingen van de H. Carolus Borromaeus, en andere soortgelijke, die heilzaam aan dit doel gewijd

zijn, die bevelen wij met aandrang aan; vooral omdat de gelegenheid tot het grote drankgebruik daarin door zeer heilzame regels wordt afgekap. En ook zouden kleinere bijeenkomsten niet onaangenaam zijn van drie of vier of vijf Priesters uit de buurt, welke zonder moeite of onkosten zelfs wel elke week samen zouden kunnen komen bij toerbeurt in hun eigen huis, om de studie van de hele week door te nemen; als men hierbij maar oppast voor wat boven genoemd is. Hoe het ook zij, als een Priester zijn studie niet voortzet, dan zal hij niet zorgen voor het heil van zichzelf en van de zijnen en zal hij zodoende ook niet kunnen ontkomen aan een trage verwaarlozing en een algemeen heen en weer gepraat; welke van die twee voor hem het meest schadelijk of schandelijk is, zou je moeilijk kunnen zeggen".

Met de verenigingen van Carolus Borromaeus die Steyaert šnoemt, worden de zogenaamde conferenties bedoeld die deze in 1610 heiligverklaarde Milaanse bisschop in zijn diocees voorschreef. Borromaeus (1538-1584) was nauw betrokken bij het Concilie van Trente en zou door middel van vele provinciale en diocesane synoden, alsmede controlerende visitaties, de aldaar genomen besluiten in pastorale werkelijkheid omzetten. In dat opzicht was hij de 'kampioen' van de contrareformatie. Zijn *Acta ecclesiae Mediola-nensis* die in 1582 voor het eerst verscheen, was spoedig in heel katholiek Europa toonaangevend. Zijn gedragsrepertoire, gekenmerkt door een herderlijke opofferingsgezindheid in combinatie met een strenge, ascetische vroomheid, werd het model voor elke na-trentse bisschop, in wie het Concilie in 'vlees en bloed' belichaamd diende te zijn. Dit gedragsideaal werd aldus tevens maatgevend voor de lagere regionen van de kerkelijke hiërarchie en vond in de pastorale handleidingen zijn neerslag.

De priesters van elk dekenaat werden geacht regelmatig (maandelijks of wekelijks) samen te komen om te confereren over zaken met betrekking tot geweten, liturgie en kerkelijke discipline. De bijeenkomsten dienden in alle eenvoud en matigheid, vroomheid en rechtschapenheid, zonder luidruchtigheid of dispuut, plaats te vinden in de sacristie of een andere heilige plaats. Uit hun midden werd een voorzitter gekozen, die de zitting met een stichtelijke tekst opende en afsloot met gebeden. Geen enkele geestelijke mocht de bijeenkomsten, behalve in uiterste noodzaak, verzuimen. Elke twee maanden ontving de bisschop een lijst met namen van hen die zonder geldige reden absent waren. De deelnemers dienden zich vooraf te verdiepen in de te behandelen kwesties die in de sacristieën der parochies geafficheerd werden. Tijdens de discussie mochten ze niet volstaan met een simpel 'ja' of 'nee', maar ze dienden hun oordeel te motiveren en adekwaat op de eventuele objecties te repliceren.

Voor Steyaert speelde naast het studieuze element, ook het streven naar het religieus opvullen van het voor de geheiligde status van de priester zo gevaarlijke vacuüm van de vrije tijd een rol bij het introduceren van studiebijeenkomsten. Een soortgelijke houding zullen we ook bij de lekencultuur kunnen constateren waar van kerkelijke zijde een dagvullend pakket in de vorm van lof en catechismus-onderricht werd aangeboden om lediggang op zon- en feestdagen tegen te gaan. Door middel van een geregelde organisatiestructuur had men meer vat op de plattelandsclerus en was er ook meer onderlinge sociale contrôle mogelijk. Tevens zou de uitwisseling van kennis en ervaring tussen de verschillende generaties - door de sluiting van het Bossche seminarie in 1629 verschillend opgeleide - zielzorgers op die manier bevorderd worden. Mogelijk konden zij op deze wijze als vooraanstaande minderheidsgroep in de Republiek ook met meer eendracht en beleid samenwerken en optreden.

Hoe het ook zij, Steyaert bakent de clerus weer duidelijk af van het profane gezelschapsleven en stimuleert op deze wijze bewust het ontstaan van een clericale subcultuur. Hier liggen dan ook de wortels van de voor de moderne tijd zo karakteristieke Noordbrabantse 'pastoorscultuur' die wat betreft het vermaak zich beperkte tot de eigen, gesloten gelederen zoals 'de krans' waar zielenherders uit een bepaalde regio per toerbeurt wekelijks bij elkaar op bezoek kwamen. De pastoor ontspande zich voorts in de afzondering van zijn pastorietuin waarin de natuur was gecultiveerd in kassen en bijzondere fruitbomen. In het handboek voor de priester wordt het tuinieren aanbevolen als een gepast vermaak, vooral in de zomer, waarop echter meteen de vermaning volgt hierin niet te gepassioneerd te zijn en schandaal door ongepaste kledij te veroorzaken. Deze groepscultuur, die in het Bossche diocees tijdens het Ancien Régime ontstond, in het begin van de negentiende eeuw opbloeide en thans nagenoeg geheel verdwenen is, verdient een afzonderlijke studie.

In alle stilligheid maar vooraanstaand

De Staten Generaal hadden als wereldlijke overheid een geheel andere invulling van 'goed gedrag' ten aanzien van priesters dan de contra-reformatorische kerkleiders. Over de morele aspecten van het priesterleven lieten zij zich niet uit; over de gedragselementen die de openbare orde (konden) verstoren daarentegen wel. De toelating van wereldlijke en reguliere geestelijken (bijvoorbeeld van de abdijen te Postel, Averbode,

Tongerlo en Berne) was strikt gereguleerd (recognitiegelden!) en op bepaalde gronden alsmede onder bepaalde voorwaarden 'in alle stilligheid' toegestaan. Vanaf 1730 dienden priesters te beschikken over een officiële akte van admisie, waarbij werd bepaald - aangezien "by experientie bevonden werd, dat alomme in het District van de Generaliteit een groot getal Priesters sig hebben ingedrongen" - dat aan iedere kerk slechts één pastoor en hoogstens één kapelaan verbonden mocht zijn, die zich 'als goede ingezetenen van den lande' hadden te gedragen.

Wat de overheid hieronder verstond blijkt duidelijk uit de in 1721 verleende toestemming aan de priester Waltherus Bogaerts te Duizel die zich "aldaar sedert den tijd van 21 jaren had onthouden (...), oud in de 60 jaren, en als rooms priester in alle stilte en moderatie somtijds den dienst (...) had waargenomen; dat den sel-ven zich in alle zaken, het voorschreven dorp betreffende, gedurende de voorschreve tijd extraordinair bemind hadde gemaakt, en zich nooit bemoeit met twisten, maar vreedzaam hadde geleefd (...)". Onze priester had door zijn goed gedrag een "eerlijke en goede naam" verkregen "bij die van de Gereformeerde Religie", zodat hij "soo lange deselve zich stil, pacificq en beminnelijk gedroeg, mogte blijven getollereert en geconfirmeert". De vele incidenten en soms slepende conflicten nemen niet weg dat er in veel gevallen wel degelijk sprake is geweest van een zekere omgangsoecumene die in de historiografie - vanwege het vertekend effect van de bronnen die vooral het negatieve melden en uit meer ideologische motieven van auteurs, teveel onderbelicht is gebleven.

De geadmiteerde, en soms zelfs van overheidswege gealimiteerde, pastoors leefden officieel in de luwte, maar namen in de parochiële schuurkerkenpraktijk als vanouds een centrale en vooraanstaande positie in. Hieraan gaven zij in profane zin uiting door hun vormgeving van het dagelijks leven. In het handboek voor zielzorgers, dat in 1697 werd samengesteld uit de nagelaten werken van Carolus Borromeus, worden algemene richtlijnen gegeven waaraan het huis van de priester moet voldoen. De pastorie dient zo dicht mogelijk bij de kerk staan als mogelijk is, ze moet proper en bescheiden zijn. Zijn bed zal op een welvoegelijke plaats staan, proper en zonder opsmuk. Het hoeft niet zo donzig te zijn dat hij er slaapt zonder enig ongemak want als een pastoor ergens de verstervingen dient uit te oefenen, dan is het wel in zijn bed. Aan het hoofdeinde dient een crucifix te hangen, en een afbeelding van de heilige maagd of een andere heilige met een wijwatervat en een gesel, alhoewel het beter is dat hij dat laatste in een kast bewaart, samen met zijn cilice (boetegordel of -hemd), waarvan hij zich van tijd tot tijd zal bedienen, en waartoe onze Heer hem inspireert. Zijn tafel zal

staan op een plaats waar hij op zijn gemak kan lezen, met regalen om zijn boeken te plaatsen en met een afsluitbare lade waarin hij de brieven van zijn bisschop en andere belangrijke papieren bewaart.

Het boek der boeken, de bijbel, mag in geen enkele priesterbibliotheek ontbreken, aldus de instructie van Carolus Borromaeus, die eraan toevoegt dat de uitgave voorzien moet zijn van een goed commentaar. Voorts dient elke zielzorger onder andere te beschikken over een Rituale, de decreten van het Concilie van Trente, de Romeinse catechismus, beschrijvingen van heiligenlevens, de *Summa* van Thomas, enkele moraaltheologische werken waarin gewetensvragen behandeld worden, een uitgave van de synodale verordeningen, biechtinstructies en enkele goede preekboeken. De boeken markeren de priester idealiter als *studax*: een geleerd man die wegwijz is in de belangrijkste geestelijke geschriften. Het beheer van het zielenheil der parochianen vergt veel studie, aldus Carolus. Immers, zoals een arts die een patiënt niet over alle mogelijke symptomen van zijn ziekte weet te ondervragen geen remedie kan aandragen, zo zal een biechtvader nimmer de weeën van de ziel genezen, als hij niet beschikt over voldoende kennis ze te ontdekken. Daarbij komt dat geestelijken veel meer kennis nodig hebben dan artsen want de mensen ontdekken zelf veel gemakkelijker de oorzaken van de ziekten van hun lichaam dan die van hun ziel.

Als de priester zijn boeken niet onder handbereik boven de tafel kan plaatsen, dan dient hij daar een devote afbeelding op te hangen zodat hij, onderwijl hij leest of schrijft, van tijd tot tijd zijn hart tot God kan richten door een schietgebed. Als zijn ramen uitkijken op naburige huizen zal hij ervoor zorg dragen geen aanstoot te geven bij zijn burens en niets te doen dat bij hen schandaal kan verwekken. Hij heeft een bidstoel op zijn kamer met enkele prenten of schilderijen die devotie opwekken. Een afzonderlijk kastje voor meditatieboeken is aanbevelenswaardig. Hij vult ook hier en daar de lege plekken op de muren van zijn kamer met bijbelse taferelen; want als het de leken al verboden is om in hun huizen wellustige en profane voorstellingen te hebben, dan geldt zulks des te meer voor geestelijken. Aangezien volgens de concilies de priester geen andere wapens heeft dan gebed en tranen zal hij in zijn huis geen degen of geweer hebben tenzij voor een gerechtvaardigd doel en met permissie van zijn oversten.

Het huishouden van mijnheer pastoor

Laten we dit universele na-trentse ideaalbeeld eens confronteren met de Oostbrabantse praktijk aan de hand van inboedels en woonomstandigheden van enkele Kempense plattelandspastors uit de zeventiende- en achttiende eeuw. Zo woonde Gerardus Schellekens, geboortig van Sint-Michielsgestel, als pastoor van Best (1661-1674) in Oirschot. Hoewel deze plaats dicht in de buurt lag en tot dezelfde parochie behoorde, voldeed de herder dus niet aan het ideaal om dicht bij de eigen kerk te wonen. Zijn woning bestond in december 1674, toen de boedel na zijn overlijden werd opgemaakt, uit slechts twee vertrekken: een keuken en een kamer. Zijn huisraad omvatte de meest elementaire zaken zoals enkele tafels alsmede zit- en bergmeubelen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een tweetal preekstoelen. Deze zou men wellicht eerder in de kerk verwachten, maar we moeten hierbij bedenken dat het gaat om stoelen die mee naar de kerk werden genomen om geknield te kunnen bidden en om de preek te aanhoren. In het huis van de priester zal de 'preek-stoel' vooral als bidstoel gefunctioneerd hebben. Pastoor

Schellekens leefde, naar het zich in materiële zin laat aanzien, vrij sober. Behalve haardgereedschap voor het open vuur, enkele voorraadpotten, ketels en pannen en ander kookgerei, bezat hij wat tafelgoed waaronder acht porseleinen schotels en achttien dito teljoren naast zes meer eenvoudige schotels. Aan bestek werden slechts vier tinnen en een ijzeren lepel vermeld. Wat hij dronk weten we niet, maar wel dat hij beschikte over een speciale 'bottelarij' met onder twee dichte en boven twee tralie-deuren: een kast waarin de dranken bewaard werden. Onze pastoor had ook op het gebied van textiel slechts een bescheiden uitzet: onder andere zes slaapmutsen en beffen, hemden alsmede twee paar manchetten en halve mouwen. Op een meer dan gemiddelde tafelcultuur wijzen de vijf tafellakens en twaalf servetten. Voorts bezat Schellekens maar liefst eenentwintig neusdoeken en acht handdoeken. Dit alles bewaarde hij in de keuken in de lade van de kast, een zogenaamde eikehouten "blok" met vier deuren die ook dienst deed als provisiekast. Om het linnen in goede conditie te houden beschikte Schellekens over een lijnwaadpers.

Dat we hier met een geletterde te maken hebben blijkt uit de aanwezigheid van een lessenaartje en een "schriebaantje" die beide in de keuken staan. De boedelinventaris vermeldt voorts een groot aantal boeken (in totaal 93 titels) waaronder werken van Thomas, diverse preekboeken zoals de "sermoenen" en "legenden in duytsch" van Henricus Adrianus, een Nederlandse herbarius, bijbeledities met concordans, levens van heiligen,

enkele catechismussen waaronder de *Schat der christelijke leeringe* van Makeblijde, de fabels van Aesopus in het latijn, een confessionale, de decreten van het concilie van Trente, en enkele kleine gebedenboekjes. In de kamer bevond zich tenslotte zijn beddekoets, gestoffeerd met vierendertig peluwen, vijf oorkussens, vier dekens en twaalf slaaplakens.

Pastoor Schellekens voldeed in grote lijnen aan het ideaalbeeld van de in trentse geest gevormde priester zoals Carolus Borromaeus dat had geformuleerd. Alhoewel hij niet in zijn parochie woonde - hetgeen zeker verband houdt met de moeilijke positie van het katholicisme in Staats-Brabant, vooral in de periode van 1629 tot 1672 - en zich in bed blijkbaar enige luxe gunde, blijkt vooral uit zijn boekenbezit een onmiskenbaar studieus gedragsrepertoire in contra-reformatorische geest. Ongeveer de helft van de boedellijst wordt in beslag genomen door de boeken. Opmerkelijk is het gebrek aan wandversiering in de vorm van schilderijen of afbeeldingen. Het betreft hier een sober standaardinterieur van een eenvoudige, alleenwonende, contra-reformatorische plattelandspriester. Naast studie heeft hij zich in gedrag ongetwijfeld onderscheiden van het lekenvolk door zijn meer verfijnde tafelcultuur, zoals die tot uiting kwam in porseleinen servies, servetten en tafellakens. De aanwezigheid van neusdoeken en een fonteintje wijst eveneens op een vertrouwdheid met de in toenmalige etiquette-boekjes vervatte regels. Zijn specifieke clericale status kwam in materiële zin vooral tot uiting door het ontbreken van luxe: de soberheid als gedragsideaal waarbij niet zozeer de materiële maar juist de geestelijke cultuur telde.

Toch was de clerus in status en levenswijze zeker geen homogene groep. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de boedel van een naamgenoot, Willem Schellekens, die tien jaar eerder, op 18 april 1664, in het nabijgelegen Boxtel werd opgemaakt. Willem, mogelijk familie van Gerardus, was sinds 1632 pastoor van de parochie Gemonde. Na het retorsieplakkaat van 1636 had hij zich enige tijd schuil moeten houden zonder dat dit blijkbaar consequenties heeft gehad voor zijn levenswijze en welstand. Evenals de pastoor van Best woont hij niet in zijn parochie, maar in de comfortabele dekanij te Boxtel. Het eerste dat opvalt is de aanzienlijk grotere vertrekkendifferentiatie in de dekanij. Willem Schellekens kan beschikken over negen vertrekken, waaronder een aparte ruimte voor de pastoorsmeid, de 'maerte'. Ook in andere opzichten onderscheidt hij zich wezenlijk van zijn sobere naamgenoot uit Oirschot. Zo wordt in zijn boedel geen enkel boek genoemd, daarentegen wel veel beeldmateriaal. Zo bevonden zich in de afzonderlijke huiskapel (het "capel saletghen") behalve een beddekoets tevens een zestal schilderijen met onder andere voorstellingen van de Zaligmaker en Onze Lieve Vrouw. Had

Gerardus Schellekens 182 verschillende voorwerpen op een totaal van 347 stuks, Willem had maar liefst 369 verschillende items op een totaal van 649 stuks huisraad. De totale waarde van zijn boedel beliep een bedrag van ruim tweeduizend gulden, waarmee hij niet slechts in geestelijke zin tot de plaatselijke elite behoorde

De uitvoering van het huisraad was ook veel luxueuzer, duurzamer en kleurrijker: de dekenij kende zelfs een afzonderlijke 'groene kamer'. Met name de ledikanten waren rijkelijk gestoffeerd en behoorden tot het kostbaarste in huis (een ledikant met groen behangsel á f50,00 alsmede een bed met hoofdpeluw en oorkussen á f60,00; een koets met gordijnen á f10,00 alsmede een bed van f25,00; een ledikant met behangsel á f8,00 met een bed van f30,00). De beddekoets van de dienstbode was de helft goedkoper dan het minst waardevolle ledikant, namelijk f4,00. Op zolder bevond zich tenslotte nog een 'kwaad' bed van f5,00 en een "koetsje" á f1,00. Voorts bezat Willem een uitgebreide garderobe, bestaande uit tientallen hemden, "oorfluwijnen", zakneusdoeken, kragen, manchetten, dassen, kousen en slaapmutsen alsmede een nachttabberd. Zijn bovenkleding bestond, afgezien van een gekleurde mantel, uit broeken, wambuizen en zogenaamde "innocenten" van zwarte lakense stof. Tevens had hij twee zwarte hoeden. Wat kledinggedrag betreft volgde Willem dus de synodale richtlijnen en was hij ongetwijfeld een statige, duidelijk als priester herkenbare verschijning in zijn woonplaats Boxtel en parochie Gemonde. Daarmee voldeed hij tevens aan het profiel zoals Carolus Borromaeus dat voorschreef.

Aan tafel zal hij een goed gastheer geweest zijn: de vele tafellakens en servetten, het kostbare tin- en zilverwerk, de porseleinen banketschotels en teljoren gaven de, door de dienstmaagd in de goed-geoutilleerde keuken bereide, spijzen ongetwijfeld een verfijnd cachet. Een tweetal biestellingen, een brouwkuip met koelvat alsmede een brandewijnketel, voorzien van een "slange, helm en toebehorend ijzerwerk" duiden op een eigen drankvoorziening. Ook in ander opzicht lijkt Willem in hoge mate in zijn eigen onderhoud te hebben voorzien: behalve een paard en rijtuig bezat hij twee varkens en het nodige toebehoren in de stal. Tevens bewaarde hij op zolder zijn visserstuig, zoals "brasemgarens", fuiken en een zegen (visnet) waarmee hij, in laarzen gestoken, de Dommel beviste. Het vissen door geestelijken kende in dit gebied, ondanks de vermaningen van bisschop Zoesius aan Willems voorgangers uit het nabijgelegen Liempde in 1615, aldus blijkbaar een zekere traditie.

De katholieke geestelijkheid was aldus zeker geen homogene groep wat levensstijl en vermogen betreft. Anderzijds kunnen we uit de boedels

opmaken dat het, in tegenstelling tot het geijkte beeld van de generaliteitsperiode, ook geen groep betrof die voortdurend op de vlucht was en zich maar met moeite blijvend in de parochies kon vestigen. Integendeel, uit de vergelijking van de in inventarissen opgesomde materiële cultuur blijkt dat de levensstaat en maatschappelijke positie der Meierijse priesters in zekere zin overeen kwam met die van de regionale predikanten.

Conclusie: veranderde gedragsrepertoires

De wereldgeestelijken van na het Concilie van Trente (1545-1563) dienden zich in hun houding ten opzichte van leken op alle levensgebieden te onderscheiden. Het clericale ideaal van de afzondering van de profane wereld benadrukte het sacrale karakter van hun status. Voorheen werd die 'beroepsmatige' persoonlijke sacraliteit voornamelijk beleefd tijdens het uitvoeren van rituelen, zoals de toediening van sacramenten al dan niet in heilige ruimten. Buiten deze ceremoniële context gedroegen seculiere priesters in de voor-trentse maatschappelijke praktijk zich vaak als leken: zij hadden veelal vrouw en kinderen, bezochten herbergen, droegen wereldlijke kleding, soms zelfs wapens en gingen eventueel op jacht in de natuur. Zij waren niet zozeer anders, doch veeleer *primus inter pares*, en kenden hun vooraanstaande plaats binnen de lokale netwerken van verwantschap en sociabiliteit.

In het proces van katholieke herleving wordt de maatschappelijke status van het priesterschap door de kerkleiders echter opnieuw geïjkt: de geestelijke dient zich wegens zijn frequente contact met het heilige niet te bezoedelen door wereldse zaken. Zijn doen en laten geldt tevens in toenemende mate als een gedragsideaal voor de leken om hun leven zoveel mogelijk te heiligen. De priester moet voortaan met andere woorden het heilige belichamen en vervult met zijn levenswijze een voorbeeldfunctie voor het gelovige volk. Zijn gedragsrepertoire wordt een nastevenswaardige standaard, waaraan de leken zich in moreel opzicht dienen te spiegelen. Het veranderen van zijn gedrag impliceert ook het ontstaan van een andere relatie tot de overige groeperingen in de samenleving. Met name zijn betrekkingen tot de ongewijde leken ondergaan een wijziging en herijking. Het sacraliseren van de geestelijke staat stuitte op lokaal niveau niet zelden op grote weerstanden. Immers, de parochiale geestelijkheid had doorgaans nauwe banden met de plaatselijke bevolking waaronder hij dagelijks verkeerde. De pastoor en kapelaan namen van oudsher volop deel aan het

volksleven, de cultuur van alledag. Zo schoten zij, samen met andere broeders, bij gildefeesten op de vogel.

De inname van Den Bosch in 1629, de generaliteitsstatus van het gebied na 1648 binnen de Republiek en de hieruit voortvloeiende degradatie van het bisdom tot een apostolisch vicariaat (tot aan het herstel van de hiërarchie in 1853) zorgden voor de nodige problemen in de zielzorg. Met name in de eerste decennia na de Vrede van Münster stond het contra-reformatorische gedragsrepertoire door de overheidsbepalingen, waarin de toegang tot de Meierij aan priesters werd ontzegd, onder druk. In verband met hun eigen veiligheid dienden priesters zich toen in het openbaar juist niet van leken te onderscheiden. Vandaar dat ze zich veelvuldig hulden in profane kledij. Zo trokken vele priesters vermomd onder een blauwe kiel, of met een mars op de rug, door het voormalige bisdom. Zij snelden de stervenden te hulp en wisten op vele plaatsen in het geheim de H. Mis op te dragen.

De duidelijke afbakening van het profane gezelschapsleven stimuleert het ontstaan van een clericale subcultuur. Hier liggen dan ook de wortels van de voor de moderne tijd zo karakteristieke Noordbrabantse 'pastoorscultuur' die wat betreft het vermaak zich beperkte tot de eigen, gesloten gelederen zoals 'de krans' waar zielenherders uit een bepaalde regio per toerbeurt wekelijks bij elkaar op bezoek kwamen. De pastoor ontspande zich voorts in de afzondering van zijn pastorietuin waarin de natuur was gecultiveerd in kassen en bijzondere fruitbomen. In het handboek voor de priester van Carolus Borromaeus wordt het tuinieren aanbevolen als een gepast vermaak, vooral in de zomer, waarop echter meteen de vermaning volgt hierin niet te gepassioneerd te zijn en schandaal door ongepaste kledij te veroorzaken. Deze groeps cultuur, die in het Bossche diocees tijdens het Ancien Régime ontstond, in het begin van de negentiende eeuw opbloeide en thans nagenoeg geheel verdwenen is, verdient nadere aandacht.

**De decanale visitatieverslagen van Herentals in de 17e en
de 18e eeuw.
Typologie van de bron**

door

Jan COOLS

Bij de studie van het kerkelijk leven te Herentals en omstreken hebben vroegere onderzoekers zich vooral gebaseerd op de parochiale kerkarchieven. Voor de stad Herentals zelf is dat niet verwonderlijk, aangezien de Sint-Waltrudiskerk beschikt over een rijk kerkarchief, dat grotendeels ter plaatse is gebleven. Verder werd ook wel een beroep gedaan op het archief van de abdij van Tongerlo, wat eveneens voor de hand ligt, daar enkelen van de eerste onderzoekers norbertijnen van die abdij waren, met als voornaamste Waltman van Spilbeeck.¹

Natuurlijk vonden sommigen ook de weg naar de rijksarchieven en naar het archief van het bisdom, eerst te Mechelen, later naar Antwerpen overgebracht, waar ook onderdelen van het kathedraalarchief bruikbaar waren. Een belangrijke en rijke bron, die lange tijd niet onbenut, maar toch onderbenut is gebleven, wordt gevormd door de visitatieverslagen van de deken, die na de hervorming van Trente in het bisdom Antwerpen, zoals elders, jaarlijks opgesteld moesten worden.

In Vlaanderen is het Michel Cloet geweest die met zijn doctoraal proefschrift over het godsdienstig leven in de dekenij Tielt baanbrekend werk heeft verricht.² In zijn spoor zijn een aantal licentiaatsverhandelingen tot stand

¹ W. VAN SPILBEECK, *Geschiedenis van Herentals* (uitgegeven door R. Verstreynen), Herentals, 1938.

gekomen, vooral van historici maar ook wel van godsdienstwetenschappers. In dit soort onderzoek is de systematische studie van de visitatieverslagen - decanale en bisschoppelijke- van het grootste belang gebleken. Over de dekenijen van het oude bisdom Antwerpen zijn enkele studies verschenen. De eerste was gewijd aan de landdekenij Antwerpen van 1610 tot 1650, door Kristin de Raeymaecker, gepubliceerd in 1977.³ De periode 1650-1750 werd behandeld door W. Luyckx in zijn onuitgegeven dissertatie van 1983.⁴

Prof. Cloet schreef in 1979: "Voor dit bisdom (Antwerpen) liggen nog vele zeer degelijke bronnen te wachten op belangstellende historici."⁵ Voor de dekenij Herentals is die oproep beantwoord. Leo Braeken wijdde een licentiaatsverhandeling aan de periode 1603-1669, gepubliceerd in 1982.⁶ Ook de licentiaatsverhandeling van Frans Penders uit 1984 was aan de dekenij Herentals gewijd, en wel aan de periode 1670-1773.⁷ De dekenij Lier van 1603 tot 1661 kwam aan bod in de licentiaatsverhandeling van Hilde van Kiel in 1988.⁸

² M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, dl. IV, en Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 13), Leuven, 1968.

³ K. DE RAEYMAECKER, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen (1610-1650)* (Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 52), Leuven, 1977.

⁴ W. LUYCKX, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen, 1650-1750* (KUL, faculteit letteren en wijsbegeerte, departement geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, 1983.

⁵ M. CLOET, Het gelovige volk in de 17de eeuw, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VIII, Haarlem, 1979, p. 469.

⁶ L. BRAEKEN, *De dekenij Herentals 1603-1669. Bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het bisdom Antwerpen* (Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis, series B, vol. 1), Leuven, 1982.

⁷ F. PENDERS, De dekenij Herentals 1670-1773, in: *Historisch Jaarboek van Herentals*, IV, Herentals, 1989, pp. 5-146; V, Herentals, 1990, pp. 133-184; VI, Herentals, 1991, pp. 5-80; ook apart uitgegeven: (Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 104), Leuven, 1993.

⁸ H. VAN KIEL, *Priesters en gelovigen in de dekenij Lier (1603-1661)* (KUL, faculteit letteren en wijsbegeerte, departement geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, 1988.

Laten we nu nader ingaan op de Herentalse decanale visitatieverslagen. Ze berusten in het diocesaan archief te Antwerpen.⁹ Helemaal chronologisch geordend zijn ze niet. Meestal zijn ze gerangschikt volgens formaat. Een aantal werd reeds vroeger ingebonden en is uiteraard samen bewaard gebleven. Soms zijn ook andere documenten in een zelfde dossier met visitatieverslagen verenigd. Met deze reserves volgden ze mekaar wel chronologisch op. Signaleren we nog dat van één verslag, dat van 1730, een afschrift in het kerkarchief te Herentals berust.¹⁰

De bewaartoestand is over het algemeen zeer goed. Soms is wel de inkt door het blad heen gedrongen, zodat beide zijden zeer moeilijk leesbaar zijn. De visitatieverslagen zijn elk in een katern, al dan niet ingenaaid, genoteerd en, zoals gezegd, in een aantal gevallen later ingebonden. De decanale visitatieverslagen dienen we te plaatsen in een welbepaald kerkhistorisch kader. Het Concilie van Trente werd afgesloten in 1563. In de Nederlanden liet Filips II de besluiten meest voor 1570 publiceren, dus met heel wat vertraging. Een zware ingreep was daarbij de oprichting van de nieuwe bisdommen, zoals Antwerpen.¹¹

Op verschillende niveaus werden bijeenkomsten voorzien. De Mechelse kerkprovincie kende haar eerste provinciaal concilie in 1570. Het derde provinciaal concilie van 1607 was het belangrijkste: de statuten ervan zouden de norm bij uitstek van het kerkelijk leven in de 17e en de 18e eeuw vormen. Op diocesaan niveau was er de diocesane synode, te Antwerpen voor het eerst in 1571. De bedoeling was ze jaarlijks te houden, maar daar kwam niets van terecht. De derde, die van 1610, onder bisschop Joannes Miraeus, betekende het eigenlijke startpunt van de hervormingen in het bisdom Antwerpen. Vanaf 1613 werd de synode vervangen door een jaarlijkse bijeenkomst van de bisschop en de dekens. (In feite waren dat er weinig: Antwerpen, Lier, Herentals, Hogstraten. Breda en Bergen-op-Zoom waren weldra staats gebied en verkeerden in een uitzonderingspositie.) Die bijeenkomst gebeurde in juli,

⁹ DAA, Fonds Antverpiensia, A109, A110, A113, A115, A118, A126, A127, A128.

¹⁰ Archief Kerkfabriek Sint-Waldetrudis Herentals, B7.

¹¹ Voor de algemene beschouwingen in deze en volgende alinea's verwijzen we naar de inleiding bij L. BRAEKEN, *o.c.*, en F. PENDERS, *o.c.*, die verdere bibliografische referenties verstrekken.

later in augustus, na de afsluiting van de decanale visitaties. De besluiten van deze vergaderingen, *ordinata of resolutiones*, werden opgetekend in de *acta episcopatus* en de *acta vicariatus*, en moesten aan de pastoors worden doorgegeven. Ook in de *acta decanatus* en in de visitatieverslagen zelf zijn er aantekeningen van te vinden. De vergaderingen van de bisschop met de dekenen vormen dus het referentiekader waarbinnen de informatie uit het decanaal visitatieverslag begrepen moet worden. Na 1658 hadden deze vergaderingen echter nog zelden plaats.

Om de besluiten van de bisschop bekend te maken waren er de vergaderingen van de deken met de pastoor. Dat gebeurde kort na de bijeenkomst van de bisschop met de dekenen, één dekenij per week, zodat de bisschop de pastoorsvergadering eventueel bij kon wonen. Eén tekst van een *congregatio pastorum* te Herentals, nl. die van 1606, samen met de bisschop, is bewaard gebleven.¹² Van de overige vergaderingen zijn er her en der sporen terug te vinden, maar misschien werden er in de regel geen verslagen van opgesteld. In de 2e helft van de 17e eeuw verdwenen de bijeenkomsten. In de 18e eeuw waren er pogingen om opnieuw te beginnen, maar er is verder weinig van bekend.

Het provinciaal concilie van 1607 besliste dat de deken jaarlijks tussen Pasen en Pinksteren zijn district moest bezoeken. Dit werd bevestigd door de diocesane synode van 1610. De deken diende een schriftelijk verslag op te stellen en naar de bisschop te sturen. Die bezorgde dan, al dan niet na een vergadering met de dekenen, zijn instructies. Er waren algemene richtlijnen voor alle landdekenen, vooral met administratieve onderrichtingen zoals voor het beheer van goederen. Daarnaast waren er bijzondere instructies voor iedere deken afzonderlijk met aanmerkingen per parochie. Soms werden die op het formulier van de decanale visitatie bijgeschreven. Er zijn een tiental richtlijnen voor de dekenij Herentals teruggevonden. Ze worden nu samen met de visitaties van die jaren, de meeste rond 1720, bewaard.

De decanale visitatieverslagen waren gebaseerd op vragenlijsten, de *instructiones decanorum*. Slechts enkele (1610, 1612, 1633, en een zonder datum) zijn bewaard, ze verschillen weinig van elkaar. Zo een visitatie verliep volgens een tamelijk vast schema. De deken waarschuwde de pastoor,

¹² DAA, ALLO, *Acta decani christianitatis*.

die op zijn beurt de kapelaans, de schoolmeester, de koster, de kerkmeesters en de H.-Geestmeesters op de hoogte bracht. De deken maakte in het gezelschap van de betrokkenen de ronde van de kerk, inspecteerde het tabernakel, de kerkbenodigdheden, het gebouw, de registers enz. De pastoor werd ondervraagd over zijn ambtsvervulling, zijn materiële situatie, zijn parochianen, hun moreel en godsdienstig leven, de manier waarop ze hun godsdienstige plichten nakwamen. Ook de andere betrokken personen werden ondervraagd, ook over elkaar. Eventueel werden bepaalde personen beëdigd: koster, schoolmeester, vroedvrouw, kerk- en H.-Geestmeesters. Tevens werden het kerkhof, de pastorie en sommige kapellen bezocht, de kloosters bleven normaal buiten beschouwing. De parochies komen in de verslagen gewoonlijk aan bod in alfabetische volgorde. De gebruikte taal is uiteraard het Latijn, maar citaten en documenten worden ook wel in het Nederlands weergegeven.

Het is evident dat de decanale verslagen veel informatie over het kerkelijk leven kunnen verschaffen, maar natuurlijk maar voor zover er vragen over gesteld worden. De deken kon zich beperken tot een antwoord op de vragen van de bisschop zonder veel commentaar. Hij kon ook op eigen initiatief verder ingaan op plaatselijke noden. Het is opvallend dat de verslagen te Herentals kwalitatief het interessantst zijn in de 1e helft van de 17e eeuw. Daarna worden ze geleidelijk minder geïnspireerd en gaan ze zich beperken tot een antwoord op gelijke vragen, al mogen we dit niet veralgemenen. In het algemeen vernemen we weinig over de opvattingen van het kerkvolk. Wie duidelijk afwijkt van de norm, wordt in het licht gesteld. De grote massa blijft meestal op de achtergrond. "Communicaverunt omnes", is vaak de boodschap waarmee we het moeten stellen.

Wat is de objectiviteit van deze bron? De materiële kant van het kerkbeheer kon de deken nagaan via de kerkrekeningen, als hij ze al in handen kreeg. Om het gedrag van de gelovigen te kennen moest hij gaan via de bemiddeling van de pastoor of andere ondervraagde personen. Op die manier wordt de informatie natuurlijk gekleurd. Strengheid of laksheid van de pastoor, zijn kalm of heftig karakter, vervolgens de opvattingen en het karakter van de deken zelf geven een subjectieve tint aan de beschikbare inlichtingen.

Een eerste en oudste groep visitatieverslagen wordt gevormd door die van deken Lucas Laurentii of Laurijssens, plebaan te Turnhout, dat tot 1610 bij de dekenij Herentals hoorde. Onmiddellijk na de oprichting van het bisdom

Antwerpen visiteerde hij de dekenij. Meest uitvoerig is het verslag van 1572. Het biedt een zakelijke beschrijving van de inkomsten der beneficiés in de parochies. In vergelijking met andere plaatsen valt in Herentals op het grote aantal kapelanieën: 18 verbonden aan de Sint-Waldetrudiskerk, 7 aan het begijnhof, 1 aan het gasthuis, 1 aan het Drievuldigheidsgodshuis, 1 aan de Sint-Janslazerij, samen 28. Telkens wordt vermeld welke missen aan de kapelanieën verbonden zijn en wie de rector is. Achteraan volgen nog lijsten van residerende kapelaans, schoolmeester en koster, kerk- en H.-Geestmeesters, beheerders van gods- en gasthuizen en dgl. Kort gezegd, vooral financieel en prosopografisch interessant materiaal. De verslagen van de volgende jaren 1573 tot 1576 zijn grotendeels identiek, maar beknopter. Van een visitatie van 1589 is eveneens een verslag bewaard, waarin bezittingen en inkomsten meer in detail worden besproken.

Tot 1603 volgt er dan een tamelijk groot hiaat. Vermoedelijk was er in die bewogen tijd niet veel kans tot optreden en rondreizen van de deken. Enkele summiere verslagen van 1603 (door Andreas Baten, pastoor te Oostmalle en vicedeken), 1605 (door Walterus van Hove, pastoor te Gierle en landdeken) en 1608 (anoniem) bezorgen alleen zakelijke gegevens. Interessanter zijn twee verslagen van bisschop Joannes Miraeus uit 1606 en 1610. Zijn bezoek van 1606 was een grote gebeurtenis. Sinds dertig jaar was geen bisschop nog in de dekenij kunnen komen. Vooral de materiële zaken worden uiteengezet. Er worden o.a. instructies voor de kerkmeesters van Herentals gegeven. Interessant voor de kerk van Herentals zijn de aanmerkingen die de bisschop maakt over liturgische voorwerpen en bepaalde schilderijen en andere altaarversieringen, die volgens de strengere opvattingen van het concilie van Trente niet meer door de beugel konden. Dat gold o.a. voor de nieuwe, nu nog bestaande schilderijen van de Franckens, waar te veel naaktheden op te zien waren. De bisschop maakte van zijn bezoek gebruik om alle altaren van de Sint-Waldetrudiskerk te (her)wijden.

Vanaf 1610 hebben we een betrekkelijk volledige reeks decanale visitatieverslagen door Godefridus van Diepenbeke, pastoor te herentals en deken van 1609 tot 1624. Het betreft de jaren 1610 (met aanvullingen van 1611 en 1612) en 1614 tot 1624. Hij volgt het schema van de *instructio decanorum* en bespreekt de materiële toestand, de communicanten, de in gebreke blijvenden, de pastoor, kapelaans, beneficiés, koster, onderwijzer en rekeningen. Voor Herentals gaat hij in 1610 en 1614 vooral in op materiële problemen, betwistingen met het stadsbestuur e.a. Ook enkele morele kwesties komen ter sprake, o.a. voorhuwelijkse betrekkingen. De overige

jaren werd Herentals ofwel niet besproken ofwel vulde hij de gegevens van 1614 aan. Ook het verslag van 1623 is uitvoeriger. Het geeft de stand van zaken i.v. m. de beneficiés in de Sint-Waldetrudiskerk. De verslagen van Van Diepenbeke zijn met veel zorg opgesteld in een klein, lopend, niet altijd vlot leesbaar handschrift.

Mattheus Brumelius was de volgende pastoor van Herentals en landdeken (1625-1638). Zijn verslagen gaan met enkele hiaten van 1626 tot 1635. Herentals ontbreekt meestal.

Bijzonder interessant is het verslag van 1633: 275 folio's van groot formaat, opgesteld door Wilhelm van Lechy, *notarius publicus* van de Raad van Brabant en *apparitor* van het geestelijk hof van Antwerpen. Die was door de bisschop gezonden om de deken bij te staan. Zijn opdracht was dubbel : een onderzoek naar de documenten van de benoemingen, waar nogal wat geschillen rond bestonden, en een aantal verantwoordelijken tot de orde roepen. Voor Herentals zelf is dit verslag van belang, o.a. omdat het een precies overzicht geeft van de plaatsing der talrijke altaren in de kerk, en direct of indirect gegevens bezorgt over bepaalde nog aanwezige kunstwerken. Het is het enige document dat ons over die plaatsing vóór 1772 inlicht. Een aantal gevallen van ketterij wordt uitvoerig aangehaald. Sommige daarvan staan zeker niet los van de zware conflicten tussen de pastoor-deken en de kerkmeesters en H.-Geestmeesters, die geruggesteund werden door de stadsmagistraat. Er was toen nog duidelijk een protestantiserende kern aanwezig.

De volgende in de rij dekens is de pastoor van Gierle, Joannes van Tongerlo (1638-1661). Zijn verslagen gaan van 1639 tot 1655, met enkele hiaten. Ze zijn kort en zakelijk. Over Herentals en Gierle, zijn eigen parochie, geeft hij geen informatie.

Zijn opvolger Adrianus Bosch, pastoor te Herentals en deken van 1661 tot 1669, liet geen verslagen na uit die periode, wel uit de vorige jaren als vervanger van Van Tongerlo. Dat van 1659 gaat uitvoerig in op de beneficiés te Herentals. De lacune van de volgende jaren wordt enigszins opgevuld door de verslagen van bisschop Marius Ambrosius Capello over de jaren 1655-1672. Ze zijn opgesteld door zijn secretaris J. Deweze en bezorgen voor Herentals een beperkt aantal zakelijke gegevens, o.a. over altaren en kapellen, en over het slechte gedrag van de schoolmeester.

Een zeer lange periode wordt overbrugd door deken Nicolaus Flamen. Hij werd bijna honderd jaar en was als pastoor te Noorderwijk, vervolgens te Gierle landdeken van 1670 tot 1730. Van hem zijn 46 verslagen bewaard. Gewoonlijk begon hij, zoals ook zijn opvolgers, met de vermelding van de klasse van de kerk, de patroonheilige en de collator, d.i. de persoon of instelling die een nieuwe pastoor mocht voordragen. In zijn eerste verslag gaf hij systematisch informatie over de pastoor, eventueel de tweede priester, de rekeningen van de kerk en van de Tafel van de H. Geest, het aantal communicanten, de namen van hen die hun paasplicht niet vervulden of zedelijk te kort schoten, het kerkgebouw met zijn liturgische voorwerpen, de koster en de schoolmeester. Het tweede verslag was het meest uitvoerig en kon als basis voor later dienen. Daarna werden de thema's minder vast, wel bleef hij ijverig alle gebreken opsommen. In 1712 kwam er opnieuw een uitvoerig verslag, met vaste rubrieken in een veranderde volgorde. De volgende jaren wijzigde het bisdom de instructies herhaaldelijk, met meer nadruk op de bijzondere instructies voor elke parochie afzonderlijk. Daardoor zit in de verslagen een minder vaste lijn.

Inzake Herentals duiken een aantal thema's speciaal op. Er was het geknoei met rekeningen, die de magistraat niet aan de deken wilde voorleggen. Enkele schandalen, o.a. van geestelijken, meestal i.v.m. drankmisbruik, soms ook van amoureuze aard, konden jaren aanslepen. Ook werd er aanhoudend geklaagd over niet residerende beneficianten, die hun missen lieten doen door reguleren, wat niet naar de zin was van de seculiere clerus ter plaatse. Uitvoerig en haast woordelijk wordt die kwestie telkens hernomen. (Om een idee te geven: in de jaren 1690 waren er te Herentals 5 residerende seculiere priesters tegenover 12 niet residerenden.) In de jaren 1690 laait ook de strijd tegen de gemengde bijeenkomsten van jongens en meisjes, de zgn. *conventicula* of *labbayen*, hoog op, in Herentals zowel als elders. Belangwekkende verslagen zijn verder: 1712, waarin veel prosopografisch materiaal te vinden is betreffende de plaatselijke geestelijkheid (i.v.m. de beneficiaries); 1717, wanneer ruim wordt ingegaan op een scherp conflict tussen de overste van het gasthuis en de stadsmagistraat; 1724, wanneer pastoor Collart van Herentals geconfronteerd wordt met openlijke vijandigheid, wat zich uit in vandalisme tegen de pastorie en boycot van zijn preken. Ondertussen werd deken Flamen zeer oud. Men kan het zien aan zijn beverige hand.

Zijn opvolger Arnoldus Briers, pastoor van Noorderwijk en landdeken van 1730 tot 1733, schreef drie verslagen: in 1730, 1731 en 1732. Hij was de eerste deken die gebruik maakte van het toen moderne humanistische schrift. Zijn verslagen zijn voor de huidige lezer meteen ook veel vlotter leesbaar. Het rapport van 1730, dat te Herentals in kopie bewaard bleef, is zeer uitvoerig en dient als basis voor de volgende verslagen. Volgens een vast schema worden de traditionele gegevens geordend. Voor Herentals blijkt vooral dat de misbruiken verder duren: de koorramen staan op invallen, er worden geen rekeningen voorgelegd, de magistraat en de secretaris houden ze achter. In 1731 zal dan toch een raam hermaakt worden; het jaar daarop wordt een raam in de sacristie bijgemaakt.

Van deken Jacobus Raedts, pastoor van Noorderwijk, zijn over de periode 1733 tot 1741 vier verslagen bewaard, nl. 1733 tot 1736. Hij gebruikt weer het oude gotische schrift, blijft gewoonlijk heel zakelijk. Tweemaal beperkt hij zich voor Herentals tot de zinsnede "Omnia perseverant moribus antiquis", "alles gaat verder in de oude stijl", en dat was niet vleidend bedoeld!

Guillielmus Collart, pastoor te Herentals, was landdeken van 1741 tot 1757. Hij liet zes verslagen na: 1741 tot 1744, 1749 en 1752. Ze zijn kort gehouden, volgens een vast schema, en handelen vooral over de priesters en hun ambtsuitoefening. Over Herentals staat in de eerste vier rapporten weinig of niets. Die van 1749 en 1752, met praktisch identieke tekst, illustreren dat de verhouding pastoor - magistraat nog steeds slecht is, met als knelpunt het niet willen voorleggen van de rekeningen.

Een laatste reeks verslagen is van de hand van deken Bonaventura Josephus van Amelvoort, pastoor van Herenthout Sint-Pieters. Van 1757 tot 1772 bezitten we van elk jaar een verslag. Meestal is het een nogal droge opsomming van feiten, zonder persoonlijke mening. Met de jaren worden de rapporten korter. Het verslag van 1758, het uitvoerigste, geeft voor Herentals een opsomming van de geestelijken, hun inkomsten en bedieningen.

De volgende jaren komen nieuwe vragen aan bod: zo in 1762 of de godslamp regelmatig brandt, in 1763 het aantal eerste communicanten, verder vragen over aanwezige relikwieën en aflaten. Vanaf 1764 blijkt in Herentals eindelijk bereidheid te bestaan om de rekeningen van kerkfabriek en H.-Geesttafel voor te leggen.

Vermelden we ten slotte nog een *Brevis descriptio* uit 1777 of 1778, door Antonius van der Borgh, pastoor van Gierle, landdeken van 1773 tot 1790. Ze geeft een overzicht van de seculiere geestelijken van Herentals met hun betrekkingen en vermeldt de verfraaiing van de kerk na de verwijdering van een aantal altaren. Er is ook een kort overzicht van de geestelijke instellingen.

Samenvattend kunnen we besluiten dat in de visitatieverslagen betreffende de parochie Herentals vooral financiële betwistingen tussen stadsbestuur en clerus breed worden uitgesmeerd. De vele beneficies verbonden aan de Sint-Waldetrudiskerk, meestal in handen van niet residerende geestelijken, zijn typisch voor een stadskerk, in tegenstelling met het omliggende platteland. Het godsdienstig leven van de bevolking verschilt niet fundamenteel van dat van de rest van de dekenij, enige overblijfselen van protestantisme in de beginperiode uitgezonderd. Wel konden soms heftige twisten tussen stadsbestuur en pastoor overslaan in agressiviteit van een deel van de bevolking tegen de clerus.

De decanale visitatieverslagen vormen een rijke en gevrieerde bron voor de kerkelijke geschiedenis. Ze hebben echter ook hun beperkingen. Vooral materiële en financiële kwesties komen aan bod. Voor de plaatselijke geschiedenis kunnen ze heel wat diensten bewijzen. Voor de geschiedenis van het godsdienstig leven hebben zij in de laatste decennia een primordiale rol gespeeld. Dan moet men natuurlijk wel het louter plaatselijke overstijgen en de gegevens van een heel gewest samenbrengen om een relevante hoeveelheid informatie te verkrijgen.

Tenslotte wijzen we nogmaals op het belang van de visitatieverslagen voor de prosopografie van de geestelijkheid en van haar belangrijkste helpers. Ze kunnen een welkome aanvulling vormen van reeds bestaande, maar soms onvolledige repertoria, met name het *Album pastorum Campinae*.¹³

¹³ C.B. DE RIDDER, P.J. GOETSCHALCKX, F. PRIMS, *Album pastorum Campinae Antverpiensis*, Antwerpen, 1952.

“In het zweet des aanschijns ...”, Klerikalisering in oostelijk Noord-Brabant. 1790-1920¹.

door

Walther VAN HALEN

Inleiding.

Op zondag 30 september van het jaar 1900 werd te 's-Hertogenbosch de eerste diocesane katholiekendag georganiseerd. Initiatiefnemer was de pastoor van de Bossche Sint-Jacobparochie, Cornelis Carolus Prinsen. Het dagelijks bestuur, dat de eindverantwoordelijkheid van deze triomfalistische wapenschouw in handen zou hebben en als vlaggeschip fungeerde, bestond uit zeven leden. Voorzitter was jonkheer Jos de la Court, een man met vele bestuurlijke functies, zoals voorzitter van de Provinciale Bond van rooms-katholieke Kiesverenigingen. Secretaris was Leon. van der Steen, voorzitter van de Diocesane Bond van Sint-Paulusverenigingen tot bestrijding van drankmisbruik. Verder hadden zitting J.P. Schets, voorzitter van de Rooms-Katholieke Onderwijzersbond, G.F. van Gerve, voorzitter van de rooms-katholieke patroonsbond in de bouwbedrijven te 's-Hertogenbosch en Jos van der Hoeve, voorzitter van de Rooms-Katholieke Werkliedenbond te 's-Hertogenbosch. De klerikale inbreng ontbrak niet : tot het dagelijks bestuur behoorden ook de geestelijk adviseurs van de beide laatst genoemde Bossche bonden; dit waren van de patroonsbond H.A. Brouwers, plebaan van de Sint-Janskathedraal, en van de werkliedenbond, genoemde pastoor Prinsen, die tevens adviseur was van de Sint-Paulusbond²

¹ Deze lezing is grotendeels gebaseerd op mijn artikel 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in oostelijk Noord-Brabant, 1830-1920', 185-209, in : 'Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant', onder redactie van J. VAN OUDHEUSDEN en G. TRIENEKENS ('s-Hertogenbosch 1993).

Prinsen wilde met zijn initiatief een krachtig bewijs leveren van het opbloeiend katholieke leven en van de katholieke sociale actie in het bijzonder. Volgens sommigen mocht de naam katholiekendag niet worden gebezigd: zij meenden, dat het geen uiting was van het gehele katholieke leven in het bisdom, maar slechts van het conservatieve deel daarvan. Prinsen omzeilde het probleem door in zijn inleiding te spreken over een bijeenkomst van sociale verenigingen. Het was bisschop Wilhelmus van de Ven die de critici de mond snoerde door in de slotvergadering het woord katholiekendag als eerbewijs te gebruiken³.

De diocesane katholiekendag slaagde volkomen. “Van verre stroomden mannen te zamen van elke rang en stand, bezielde met heilige geestdrift om de belangen van God, godsdienst, kerk en maatschappij te behartigen”, zo heette het in een bisschoppelijk verslag⁴. Na gestrekt te zijn door een gezamenlijke mis in de Sint-Janskathedraal verdeelden de honderden deelnemers zich over de afzonderlijke secties, te weten de katholieke charitas, de drankbestrijding, de boerenstand, de werkgevers, de werklieden en het onderwijs. In de conclusies van de zittingen werd opgeroepen tot aaneensluiting van alle katholieken in katholieke standsorganisaties⁵.

Voor de boeren bracht dit een probleem. Er waren namelijk twee organisaties actief op het terrein van de landbouw: de Maatschappij van Landbouw, die als voorzitter de genoemde De la Court had en waarvan vooral notabele heren lid waren, en daarnaast de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (de NCB), die sterk onder invloed stond van de norbertijner pater Gerlachus van den Elsen⁶.

Tijdens de discussie over het organisatievraagstuk van de boeren werd door Van den Elsen er op aangedrongen dat katholieke boeren lid dienden te

² Verslag van den eersten diocesanen Katholiekendag in het bisdom van 's-Hertogenbosch op zondag 30 september 1900 te 's-Hertogenbosch. Zie ook: DUIJVENDAK, *Rooms, rijk of regentesk. Elite en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914*, 9, en TEN HORN-VAN NISPEN, *Jan B.M. van Besouw; een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900*, 48-50.

³ VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, deel 2 (1938), 254.

⁴ C.E.P. IV, 459, *Acta et statuta coetus prosynodalis*.

⁵ DUIJVENDAK, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914*, 8-9.

⁶ In 1903 werd de prominente positie die pater Van den Elsen sinds de oprichting had gespeeld, geformaliseerd door zijn benoeming tot adviseur van de NCB.

zijn van hun katholieke standsorganisatie, de NCB, en dus niet van de op neutraal-zakelijke grondslag werkende Maatschappij van Landbouw. Ondanks enig weerwerk van het presidium van de slotvergadering werd deze rechtstreeks tegen de Maatschappij van Landbouw en haar voorzitter De la Court gerichte conclusie door de aanwezigen algemeen aanvaard. De la Court trok hieruit consequenties en deed enige dagen later publiekelijk afstand van het voorzitterschap van de Maatschappij van Landbouw⁷. Voor hem was het duidelijk: wie niet in klerikaal vaarwater meeinging telde in oostelijk Noord-Brabant niet meer mee.

Onder klerikalisering versta ik: het proces waarbij de clerus als leidsmannen van het maatschappelijk functioneren van de gelovigen ging optreden. Steeds meer en steeds beter pastoraal toegeruste priesters gingen steeds meer taken buiten het kerkgebouw op zich nemen. Dit maatschappelijk proces begon in de jaren dertig van de negentiende eeuw, maar pas na 1865 en vooral vanaf de jaren tachtig kreeg het een opmerkelijke omvang, zowel naar breedte (de verspreiding) als diepte (het aantal taken). Waar het toe leidde was het rijke Roomse leven, waarin de parochiegeestelijke, direct bij zijn wijding, mét zijn sacrale status ook een sociale rol kreeg toebedeeld die hem zeer veel macht verschafte, die door de gelovigen veelal als legitiem werd aanvaard. Een rol die hem destijds ook toestond mensen uit een betrekking te doen ontslaan of zoals in een katholieke regio als de Kempen zelfs buiten de maatschappij te plaatsen.

Een dergelijke rol was weliswaar in theorie bij het concilie van Trente voor de geestelijkheid weggelegd, maar in de praktijk nog nooit in oostelijk Noord-Brabant gerealiseerd. Hoe deze regio zo sterk onder klerikale leiding kon komen wil ik u in het navolgende betoog schetsen. Allereerst wordt teruggedaan naar de fundamenteën die in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw werden gelegd. Kwaliteit en kwantiteit van de geestelijkheid werden destijds afgestemd op de behoeften van de parochiële zielzorg. Daarna worden de fasen van confessionalisering gegeven. Hieronder versta ik: het doordringen van de confessionele wereld- en levensbeschouwing tot bijna het gehele sociaal-culturele en politieke leven. Dit proces had zowel een binnenkerkelijke component (de devotionalisering) als een buitenkerkelijke component (de klerikalisering). Naast het hervatten

⁷ DUIJVENDAK, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914*, 9.

van traditionele taken kwam er een uitbreiding van het takenpakket. Tot slot zal ik enige aanzetten geven die tot verklaring van het succes kunnen dienen.

De fundamenten

Klerikalisering was een maatschappelijk proces dat zich buiten het kerkgebouw afspeelde. De fundamenten lagen op binnen-kerkelijk terrein. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd door de Bossche vicarissen Antonius van Alphen en Henricus den Dubbelden hard gewerkt aan de vorming van een gehoorzaam en disciplinair corps van vrome en bekwame parochiegeestelijken. Enige maanden na de sluiting van de universiteit te Leuven, waar de meeste Oostbrabantse priesters hun opleiding hadden genoten, richtte Van Alphen in 1798 een eigen seminarie op. Op deze manier dwarsboomde hij de plannen om een priesteropleiding voor het gehele land te stichten; Van Alphen wilde volledige zeggenschap over zijn nieuwe priestercorps. In 1815 richtte hij bovendien een klein-seminarie op, als vooropleiding voor de eigenlijke priesteropleiding. Hiermee liet hij zijn onvrede met het onderwijs op de Latijnse scholen blijken. Het resultaat was dat de verscheidenheid van opleidingsmogelijkheden tot het priesterschap teruggebracht was tot een seminarieopleiding in de geest van het seminariedecreet van het concilie van Trente.

Uniformiteit werd niet alleen bereikt in de priesteropleiding, maar ook door het nagenoeg uitsluiten van regulieren als parochiële zielzorgers. De Bossche vicaris beschouwde na hun opheffing door de burgerlijke overheid in 1795 de Zuidnederlandse norbertijner abdijen vervallen van hun rechten ten aanzien van de in zijn vicariaat gelegen parochies. Hij benoemde wel norbertijnen als parochiële zielzorgers, zolang er nog waren, maar beschouwde hen als seculiere priesters⁸. Tussen 1817 en 1851 werden uiteindelijk alle 21 reguliere parochies van de Zuidnederlandse abdijen opgeheven, waarvan 10 in de Kempen⁹. Op soortgelijke wijze werden de drie

⁸ De vervanging door seculieren verliep, met instemming van de norbertijnen, in twee fasen: de reguliere kapelaansplaatsen vervielen als eerste, waarna de pastoorplaatsen volgden.

⁹ Voor Averbode betrof dat één parochie: Hooge Mierde. Van Postel waren dat negen parochies, waarvan Veldhoven, Lage Mierde, Oerle en Reusel in de Kempen, en van Tongerlo waren dat elf parochies, waarvan Duizel, Diessen, Hoogeloon en Moergestel in de Kempen. De herleving van de Zuidnederlandse abdijen na de afscheiding van 1830 kon deze ontwikkeling

reguliere parochies in het Bossche vicariaat van de Duitse Orde opgeheven en werden ook daar seculiere parochiegeestelijken aangesteld. Alleen de norbertijnen van de voormalige abdij Berne konden met veel kunst en vliegwerk en zeer tegen de zin van Van Alphen hun parochies behouden. De Bossche kerkvoogd vond hen namelijk onbekwaam als parochiële zielzorgers omdat zij hun eigen priesteropleiding hadden en hij beschouwde hen als ongehoorzaam, omdat zij bijvoorbeeld weigerden om parochiële gelden af te dragen voor zijn seminarie.

Henricus den Dubbelden, die in 1831 Van Alphen opvolgde, brak met de Bossche traditie van de combinatie kerkvoogd-pastoor door afstand te doen van zijn pastoorsambt. Ondersteund door een priester-secretaris ging hij zich geheel toeleggen op de vicariaatszaken. Onder meer door middel van dekanale visitaties liet hij zich beter informeren over zijn onderhorige clerus. Bovendien dienden voortaan de pastoors met hun kerkbestuurders jaarlijks een gespecificeerde rekening met begroting van de parochiale inkomsten en uitgaven op te sturen en goed te laten keuren¹⁰.

Als nieuwe middelen ter disciplineren van de parochiegeestelijkheid voerde hij jaarlijks retraite en de maandelijksse recollectie in. Deze recollectie, waarbij gedurende een halve dag naburige parochiegeestelijken bijeenkwamen om onderwerpen uit de moraaltheologie te bespreken, beoogde tevens een uniformere biechtpraktijk. Meer dan ooit tevoren traden de parochiegeestelijken door alle genoemde maatregelen eensgezinder op en verkregen daardoor meer gezag.

Het voorheen wijdverbreide type pastoor die van de parochieadministratie een puinhoop maakte stierf uit. Dit betrof bijvoorbeeld A.G. van Roosmalen, pastoor te Stiphout. In 1828 (toen hij zestigjarig was, vijf jaar tevoren een nieuwe kerk had laten bouwen en al 22 jaar de parochie bestierde) werd over hem door de deken van Helmond gerapporteerd: "hij konde geen behoorlijke rekening van pastorij en kerk produceeren; de registers van doopen en trouwen bestonden in los papier. Ik heb den pastoor

niet keren. De uitspraak die Rome in 1856 deed om de competentiestrijd te beslissen kwam voor Averbode, Postel en Tongerlo te laat; de status-quo zou immers volgens Rome gehandhaafd moeten blijven: dit hield in dat de feitelijke bezitters, dus de seculieren, tot de wettige bezitters werden verklaard. Deze uitspraak was wel gunstig voor de Bernese norbertijnen.

¹⁰ Sinds 1839 was er een voor alle parochies gestandaardiseerd en voorgedrukt formulier voorhanden. Voor iedere overschrijding van een begrote uitgave moest weer goedkeuring verkregen worden.

gelast een behoorlijke en specifieke rekening te vervaardigen en zich eene gebonden register te verschaffen. hij is slofachtig en zal moeite hebben, om een en ander naar behooren te doen”¹¹.

Het toegenomen gezag ging gepaard met veel uiterlijk vertoon. Na de bisschopswijdingen van vicaris Den Dubbelden en zijn coadjutor Johannes Zwijsen in 1842 werden allerlei kerkelijke plechtigheden, zoals kerkwijdingen, toedienen van het Vormsel en priesterjubilea tot parochiefeesten, waarbij niet alleen de bisschop maar ook vele naburige parochiegeestelijken aanwezig waren. Ook financieel gingen de pastoors er op vooruit: sinds 1843 ontvingen de pastoors van een stedelijke parochie een rijkstoelage van 600 gulden en de overige pastoors een jaarlijkse toelage van 400 gulden. Dit was wel minder dan het rijkstraktement aan predikanten, die 700 gulden verkregen, maar met kerkegelden, stoolrechten en giften erbij hadden de pastoors meestal een aardig inkomen. Bovendien waren vele pastoors niet onbemiddeld van huisuit. Dat moest ook wel want als kapelaan hadden zij rond moeten komen van een inkomen van 50 à 150 gulden; in die tijd werden de kapelaans vaak nog door hun familie onderhouden¹².

In de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw kon ook eindelijk, pastoraal gezien, de sterke bevolkingsgroei van vooral het begin van de negentiende eeuw opgevangen worden met een forse toename van het aantal kapelaansplaatsen. In de jaren 1842-1846 alleen al kwamen er twintig kapelaansplaatsen bij. Van een priestertekort was geen sprake meer¹³. Bovendien werden rondom 1840 pastoors aangesteld die als eersten de beide afdelingen van de seminarieopleiding doorlopen hadden.

¹¹ BAH, dekenale visitatieverslagen 1800-1844, brief van deken H. den Dubbelden aan vicaris A. van Alphen, 18-8-1828.

¹² Ontleend aan mijn proefschrift “... in de hand der albestierende Voorzienigheid”. *Traditie en vernieuwing in de rooms-katholieke kerk in oostelijk Noord-Brabant, 1790-1920* (spoedig te verschijnen).

¹³ Ook een verschijnsel waarbij jonge priesters te vroeg naar de zin van de vicaris in een belangrijke functie gesteld moesten worden eindigde hierdoor. Zo waren er gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw verschillende geestelijken op ongeveer 30-jarige leeftijd als pastoor in de Kempen aangesteld.

Confessionalisering: devotionalisering

Dankzij een grotere inzet van voornamelijk pastoraal toegeruste en meer gedisciplineerde parochiegeestelijken verkregen in de jaren dertig en veertig de immer door de kerk gepreekte zedelijke vermaningen een gewenster resultaat. De cholera, die in 1832 grote delen van Europa teisterde, werd afgeschilderd als een straffe Gods voor de daar heersende goddeloosheid en onverschilligheid. De dreiging van cholera zaaide aanvankelijk ook in de Brabantse vicariaten veel paniek. De Bossche clerus vreesde, mede ook door berichten over economische en politieke ontwikkelingen in het buitenland, een algemene verslechtering van de bestaanszekerheid in het eigen vicariaat. Bovendien nam men aanstoot aan de zedenverwildering door de langdurige inkwartiering van soldaten ten gevolge van de Belgische opstand. Vicaris Den Dubbelden sprak over tijden van "hartzeer en rampspoed". Om de onheilsdreigingen af te weren ontketende hij in het Bossche vicariaat een zedelijkheidsoffensief dat moest leiden tot versterking van de sociale integratie en tot geloofsverdieping. De uitwerking van dat offensief had gevolgen op zowel binnenkerkelijk al buitenkerkelijk terrein. Omdat de binnenkerkelijke gevolgen eerder op grote schaal zichtbaar waren, wil ik daarmee beginnen.

Aanvankelijk dreigde het offensief te blijven steken in goede bedoelingen. De volksmissies met hun agressieve pastoraal bleken echter hét geschikte instrument te zijn om de kerkelijke boodschap ingang te doen vinden. Een jaar na de wettelijke erkenning werden sinds november 1841 in oostelijk Noord-Brabant volksmissies gehouden. Gedurende tien of twaalf dagen werd de gehele parochiegemeenschap driemaal daags naar de kerk geroepen om onder meer onderrichtingen en preken te aanhoren. De eerste dagen werden zeer moraliserende preken gehouden en werden de gelovigen aangezet om berouwvol te biechten. Het succes zat hem echter daarin, dat de paters, nadat zij hun gehoor zeer aanschouwelijk hel en verdoemenis in al hun monsterlijkheid hadden voorgehouden, zeer mild waren in hun vergiffenis en weer uitzicht boden op de hemelse heerlijkheid.

De laatste dagen waren dan ook toegewijd aan het *vita devota*. Hierin werden verschillende middelen aangereikt om standvastig in de deugd te volharden en een vromer leven te leiden. De kruisweg oefening, de godsvrucht tot Maria, het bidden van de rozenkrans en het dragen van een scapulier waren oude devoties die vooral door de volksmissies herleefden. Het

succes was groot: op het einde van de negentiende eeuw is een katholiek ondenkbaar zonder rozenkrans en scapulier en heeft elke kerk een kruisweg¹⁴.

Tot de vruchten van een volksmissie behoorde vanaf omstreeks 1850 de oprichting van een plaatselijke afdeling van de aartsbroederschap van de Heilige Familie of van de Mariacongregatie. Zij hadden een diepgaande invloed op het geloofsleven, omdat zij door wekelijkse of tweewekelijkse bijeenkomsten door de parochiegeestelijkheid in stand werden gehouden. Vaak waren niet alleen bijna alle communicanten in naam lid, maar kwam men ook in groten getale ter vergadering¹⁵. In het bijzonder was de broederschap van de Heilige Familie bedoeld ter versterking van het christelijke gezinsleven, terwijl de Mariacongregatie als leus had, dat reinheid van zeden en vroomheid van ziel de hechtste steunpilaren van de godsdienstige samenleving vormden. Naast gezamenlijk gebed en gezang vormde bij beide godsdienstige verenigingen een preek of godsdienstige instructie door de geestelijk directeur een vast onderdeel van de samenkomst¹⁶. De parochiegeestelijkheid verkreeg een geschikt middel in handen om, specifiek dan vanaf de kansel, de seksen aan te zetten tot het navolgen van kerkelijke en morele levensvoorschriften.

Op binnenkerkelijk terrein leidde het in de jaren dertig ingeleide en vooral vanaf de jaren vijftig succesvolle zedelijkheids-offensief tot devotionalisering van de gelovigen, dat wil zeggen tot de intensivering van het religieuze leven van de gelovige leek. De katholiek van het begin van de negentiende eeuw, die als 'ne goeie roomse mens werd beschouwd wanneer hij naast een onbesproken levenswandel alleen zijn Pasen hield en zijn zondagsplicht nakwam, zou op het einde van dezelfde eeuw bij de meerderheid van de gelovigen achterblijven.

¹⁴ Tot de vruchten van een volksmissie behoorde ook vaak de oprichting van een devotiebroederschap; zie daarvoor: *'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in oostelijk Noord-Brabant, 1830-1920'*.

¹⁵ In 1854 waren er 27 op 136 parochies in oostelijk Noord-Brabant (20%) met een H. Familie of Mariacongregatie, of met beide godsdienstige verenigingen; in 1872 waren dat 82 op 144 parochies (57%).

¹⁶ REIJS, Wil, *Rituelen in dienst van een maatschappijbeeld. De Aartsbroederschap van de Heilige Familie en katholiek Nederland, 1851-1916*, in: Skript. Historisch tijdschrift Universiteit van Amsterdam, (1984), 1-34.

Confessionalisering: klerikalisering

Tijdens de generaliteitsperiode was de klerikale arbeid vrijwel beperkt geweest tot het schemerdonker van de schuurkerk. Na het verkrijgen van vrijheid van godsdienstoefening in 1795 leefde er bij de parochiegeestelijkheid een verlangen om de traditionele samenleving, waarin de kerk centraal had gestaan, te herstellen. Op buitenkerkelijk terrein wilde men gaarne de van oudsher kerkelijke taken onderwijs en armenzorg herwinnen. Vooral aan één ding ontbrak het echter: financiële middelen; ook al omdat men eerst een fatsoenlijk kerkgebouw wilde hebben.

Na het verlies van de kerkelijke goederen in 1648 waren parochiegeestelijken én kerkfabriek voor hun inkomsten geheel afhankelijk geworden van de financiële draagkracht van de parochianen. Ondanks buitengewone heffingen, zoals de recognitiepenningen kwamen de meeste parochies schuldloos en verschillende zelfs met een licht positief saldo uit de schuurkerkperiode. Gezien de grotendeels hoofdelijke bijdrage van de parochianen, in de vorm van kerkschaal en communicantengeld, kan hieruit een algemene acceptatie van de kerkelijke financiële verplichtingen afgeleid worden¹⁷.

Ondanks de kosten werden er tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw in enkele grote Oostbrabantse parochies onder leiding van de clerus naar buitenlands voorbeeld zuster-en broedercongregaties opgericht, die voor de eigen parochie zich onder meer bezig gingen houden met volksonderwijs, opvang van wezen en ziekenverpleging. De pastoors beoogden geen maatschappelijke hervorming, maar zij wilden geïnspireerd door de christelijke naastenliefde de arme medemens helpen. Bovendien probeerden zij zo meer vat te krijgen op hun parochie. Achtereenvolgens werden als religieuze lekengemeenschappen opgericht de zusters van de Choorstraat uit de Bossche Sint-Janparochie (1820), de Tilburgse zusters van barmhartigheid (1832), de liefdezusters van Schijndel (1836), het gezelschap van Jezus Maria Jozef uit de Bossche Sint-Catharinaparochie (1841), de franciscanessen van Veghel (1844) en de fraters van Tilburg (1844). Weldra verlegden de Tilburgse zusters op verzoek van bevriende pastoors hun werkterrein naar andere parochies. Na 1850 zouden de andere genoemde congregaties hen volgen, terwijl ook buitenlandse congregaties zich binnen het

¹⁷ Ontleend aan mijn proefschrift “... in de hand der albestierende Voorzienigheid”. *Traditie en vernieuwing in de rooms-katholieke kerk in oostelijk Noord-Brabant, 1790-1920* (spoedig te verschijnen).

Bossche bisdom vestigden¹⁸. Het resultaat zou zijn dat omstreeks 1920 in bijna elke parochie, enkele kleine parochies onder andere in de Kempen uitgezonderd, een liefdegesticht aanwezig was.

Geheel gefinancierd door de katholieke gemeenschap opereerden de religieuze congregaties in dienst van de kerk en stonden onder toezicht van de bisschop. Allengs verrichtten de broeder- en zustercongregaties hun liefdewerk niet meer alleen om de sociale noden van de parochie te lenigen. Tegen betaling konden ook burgers zich van de katholieke diensten verzekeren. De kerk werkte moderniserend en verkreeg nieuwe materiële dwangmiddelen in handen.

Het succes van de liefdegestichten verkreeg in de jaren zestig een politiek vervolg. De in 1884 verschenen pauselijke encycliek *Quanta cura* en de daaraan toegevoegde *syllabus errorum* veroordeelde onder meer het liberalisme als verwerpelijke dwaalleer. Voor Johannes Zwijsen, aartsbisschop van Utrecht en apostolisch administrator van het bisdom Den Bosch, was het duidelijk: "Rome heeft gesproken, de zaak is beëindigd". Katholieken mochten zich, tenzij het niet anders kon, niet meer inlaten met het neutrale openbare lager onderwijs, maar moesten een eigen katholiek schoolsysteem opbouwen. Hij distantieerde zich daarmee van de politiek van het merendeel der katholieke afgevaardigden die in de liberalen hun bondgenoten bleven zien. Met behulp van onder meer de katholieke Brabantse fabrikanten, die de liberale vrijhandelspolitiek verwierpen, wist de geestelijkheid tussen 1866 en 1873 de liberalen alle steun in Noord-Brabant te ontnemen; liberaalgezinde katholieke afgevaardigden werden voor klerikaalgezinden ingeruild.

De schoolstrijd zoals door de katholieken gestreden was deel van de poging om overheid en samenleving te kerstenen in alle geledingen; een strijd tegen alle modernistische ontwikkelingen die overigens gestreden werd met moderne middelen, zoals kiesverenigingen en massa-pers.

In de jaren tachtig vreesde de geestelijkheid onder invloed van de landbouwdepressie een verdergaande maatschappelijke polarisatie. Enerzijds zou er weelde komen en bijbehorend zingenot ofwel verwereldlijking (plus liberalisme), anderzijds verpaupering, verbittering (plus socialisme)¹⁹. De

¹⁸ Deze laatste boden met hun diensten krankzinnigenverpleging, zoals de broeders en zusters van Ronse, of pensioonaatsonderwijs, zoals de ursulinen uit Thielonk, voor katholieken uit meerdere parochies.

geestelijkheid probeerde de groter wordende bestaansonzekerheid te keren door de versterking van de sociale integratie ten aanzien van parochie en gezin en door de gelovigen aan te zetten de katholieke zedenleer en praktijken nog strikter na te volgen. In feite werd aangezet voor een nieuw offensief.

Eind jaren tachtig is een kentering te bespeuren in de inhoud van de vastenmandementen. De prediking van de onthechting aan aardse goederen en lijdzaamheid in de verdrukkingen des levens als dam tegen bedreigende maatschappelijke ontwikkelingen slaat om in actieve maatschappelijke gerichtheid. Men wekte op tot positieve actie en vereniging om de katholieke opvattingen uit te dragen, waarin huisgezin en samenwerking tussen de standen centraal staan. De encycliek *Rerum Novarum* van 1891 werd aangegrepen om die actie groter gezag bij te zetten. Sinds 1899 kon in de vastenmandementen de alarmerende toon vervangen worden door triomfalisme, zoals dat ook in de eerste diocesane katholiekendag werd uitgedragen.

Het door de geestelijkheid bewust ingezette offensief tot organisatie van de gelovigen om bescherming te bieden tegen de dreigende doorbraak van de organische samenhang was een groot succes. Onmiskenbaar ook was dit offensief bij doorslaggevende delen van de bevolking in vruchtbare aarde gevallen, zodat het evenzeer een stroom van onderop was. Men trachtte de modernisering in technisch-economisch opzicht te realiseren met behoud, zoveel mogelijk, van dorpsgemeenschap en daarin heersende waarden en normen. De in 1896 door de Norbertijn Gerlacus van den Elsen opgerichte Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond was hiervan het beste bewijs: de op etisch-religieuze grondslag gegroundveste NCB stimuleerde de oprichting van meest florerende coöperaties op allerlei gebied.

In 1905 veranderde wederom de toon van de vastenmandementen: verontrust door de explosieve groei van de lekenorganisaties op maatschappelijk gebied stelde de bisschop dat het streven naar lotsverbetering en aards geluk dienstbaar moest zijn aan het betrachten van deugd en het verwerven van de beloning in het hiernamaals. De pastoors werd opgedragen zich uit de maatschappelijke verenigingen terug te trekken en meer tijd te besteden aan zielzorg. De groei naar rijpheid, zoals de weg naar het rijke Roomse leven genoemd kan worden, bereikte hiermee haar hoogtepunt:

¹⁹ VAN TIJN, *Geschiedenis als bron van inzicht in de maatschappelijke structuur van Noord-Brabant; het platteland van de Meierij in de 19e en 20e eeuw*, 123-133, in: *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden* (Tilburg 1982), 129-131.

zonder risico voor de kerkelijke doeleinden konden de taken door leken worden overgenomen.

Slotbeschouwing: het succes verklaard?

In het begin van de negentiende eeuw leek het er op dat de werkdag van de parochiegeestelijken 's morgens na de mis ten einde was, terwijl die van de gelovigen dan pas echt begon. Op de rustdag van de parochianen had de clerus daarentegen de drukste werkzaamheden: missen met instructie of preek, Lof en catechese. Gedurende de voorbereiding op de hoogdagen Kerstmis en Pinksteren en vooral tijdens de Paasweek maakten de parochiële zielzorgers overuren in de biechtstoel.

Een beeld van lediggang kon ook de clerus niet bekoren. Nog rondom 1850 werd de verheffing van kleine, afgelegen buurtschappen tot zelfstandige parochies belachelijk gemaakt, omdat de pastoor van een dergelijke gemeenschap "zijn tijd ruim half met slapen zou moeten doorbrengen en het ander gedeelte tot verveling bij de naburige pastoors zou moeten slijten"²⁰. Toch zouden dergelijke plattelandsparochies er komen; niet zozeer de bevolkingsgroei zou daarvan de oorzaak zijn, maar meer de taakverzwaring van de geestelijkheid in de grote parochies. Ook de clerus ontkwam er niet aan om in het zweet des aanschijns zijn brood te eten.

De periode 1795-1840 had in oostelijk Noord-Brabant in het teken gestaan van een herstel van het kerkelijke kader. De vorming van een gehoorzaam en disciplinair priesterkorps was gepaard gegaan met de oprichting van een bisschoppelijk seminarie met twee afdelingen en de opheffing van nagenoeg alle reguliere parochies. Bovendien konden er meer kapelaans ingezet worden.

De periode 1840-1885 werd gekenmerkt door een katholieke vernieuwing. Het aanleren van de katholieke geloofs- en zedenleer geschiedt niet alleen via het godsdienstige onderwijs en de preken in de kerk en het katholieke onderwijs op school, maar ook via volksmisies en godsdienstige verenigingen met een massale aanhang. In deze periode werd de invloed van de parochiegeestelijkheid vergroot door het inzetten van religieuze

²⁰ BAH, parochiearchief Veghel, brief van B. van Miert, pastoor te Veghel, aan zijn vriend J. Zwijsen, 17 maart 1852.

congregaties en de oprichting van liefdegestichten om de sociale noden binnen een parochie te lenigen.

Het was echter vooral in de jaren 1885-1910 dat een herkerstening en modernisering van de Oostbrabantse samenleving onder klerikale leiding plaatsvond, uitmondend in het rijke Roomse Leven. De parochiegeestelijke was niet alleen meer verkondiger van Gods woord en toediender van sacramenten, maar ook voorzitter van het parochiale kerk- en armbestuur, directeur van Heilige Familie en Mariacongregatie, bestuurder van het liefdegesticht en haar werkzaamheden, geestelijk adviseur van sociale organisaties en drankbestrijdersverenigingen, om maar de meest opvallende functies te noemen.

Het succes is niet eenvoudig te verklaren. Uitgangspunt is de vanouds aanwezige positie van de kerk, waarbij de meeste inwoners in oostelijk Noord-Brabant traditioneel katholiek waren. Het succes lijkt op de eerste plaats aan de niet aflatende ijver van de geestelijkheid te danken. Het proces van confessionalisering werd ingezet om enerzijds de verloren positie weer te herwinnen en anderzijds om de vele onheilsdreigingen die de bestaanszekerheid verder zouden aantasten af te weren. Juist vanwege het vroegtijdige antwoord op de dreigingen vanuit de verte was er onder de gelovigen een grote volgzzaamheid en medewerking.

De leiding van de geestelijkheid in de bestaanskwaliteit van de mensen wordt als steeds noodzakelijker voorgesteld en uiteindelijk ook als zodanig aanvaard. De geestelijke macht van de clerus werd sterk vergroot door de oprichting van een broederschap van de Heilige Familie of van een Mariacongregatie, terwijl zij aan materiële macht wonnen door de uitbouw van een sociaal-cultureel apparaat dat bijna heel het dagelijkse leven omvatte en permanent onder hun leiding stond. Uit de met eensgezind optreden van de parochiegeestelijkheid doorgevoerde confessionalisering vloeide automatisch een toename van het geestelijk en maatschappelijk gezag voort. Hierdoor steeg ook het vermogen uit bijvoorbeeld legaten en het inkomen uit collecten en misintenties van de parochie. Dat werd onder andere weer aangewend om heerlijkheid of aanzien van kerk en pastoor te vergroten bijvoorbeeld door de bouw van een neogotische kerk, door de aanschaf van kerksieraden of door de bouw en inrichting van pastorie of liefdegesticht.

Voor de aanvaarding en volgzzaamheid van de kant van de gelovigen zijn verschillende motieven aan te wijzen. Een van de belangrijkste drijfveren voor de afhankelijkheid van de kerk was zonder twijfel de verwerving van het eeuwige heil voor zichzelf en zijn dierbaren. Eveneens was er de behoefte aan troost en aan verdrijving van gevoelens van onzekerheid, onveiligheid en

machteloosheid, zoals afgeleid kan worden uit de Maria- en Heilig-Hartverklaring. De devoties gaven een verwarming van de disciplinerings; zij vormden een vermenschelijking van de geloofswaarheden.

Ondanks de aansluiting bij de inzichten en behoeften van een deel van de gelovigen, blijkt zowel uit de verbale kracht waarmee de confessionalisering wordt doorgevoerd als uit het feit, dat het telkens weer nodig is de gelovigen te porren om te volharden, dat hier in hoofdzaak van een opdringen van de inzichten van de leiding van de kerk sprake was. Van een “macht van de gewoonte” is weinig sprake.

Het zweet des aanschijns werd ook in het rijke Roomse leven nog niet direct met de parochiegeestelijken in verband gebracht. Volgens Bernard van Dam²¹, verbonden de dorpsbewoners het pastoraalambt onafscheidelijk aan het er op na houden van een gezonde kleur en een rond buikje. ‘Meneer pastoor’ leidde in hun ogen omringd door wijn, sigaren en een huishoudster een ideaal en vooral gemakkelijk leventje. Op theevisite wist de familie de toekomstige priesterstudent al gauw te achterhalen: “Och wa’n mooi dikzekske! ... die zal nog pastoor moeten worden.”

²¹ Oud-Brabants dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland (Eindhoven 1972), 216.

**EIGEN UITGAVEN
VAN HET
CENTRUM VOOR DE STUDIE VAN LAND EN VOLK VAN DE KEMPEN**

- nr. 1: J. Molemans e.a., *De landelijke Bouwkunst in de Kempen*, Turnhout-Waalre, 1986, 46 blz.
- nr. 2: L. Janssens, *Repertorium van de prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: I. De Limburgse gemeenten*, Turnhout, 1987, 127 blz.
- nr. 3: L. Janssens, *Repertorium van de prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: II. De Antwerpse Gemeenten*, Turnhout, 1987, 327 blz.
- nr. 4: P.M.M. Klep (red.), *De neergang van de huisnijverheid in het Groot-Kempisch gebied (1800-1920)*, Turnhout-Waalre, 1987, 44 blz.
- nr. 5: H. de Kok en H. Coppens (red.), *Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen ... Medische zorg in de Kempen vóór de medicalisering*, Turnhout, 1994, 110 blz.
- nr. 6: H. de Kok (red.), M. Faes, E. Persoons, F. Stevens, M. Van der Eycken, L.C. Van Dyck, E. Van Grieken, *De lotgevallen van de Kempische Religieuze Instellingen tussen 1780 en 1850 (Studiedag Abdij Tongerlo 28 september 1996)*, Turnhout, 1997, 110 blz.
- nr. 7: H. de Kok (red.), *Vrouwenhandel en Prostitutie in de oude Kempen*, Turnhout, 1997, 91 blz.
- nr. 8: H. de Kok (red.), *Van papen en pastoors, de seculiere geestelijkheid in de Kempen*, Turnhout, 1997, 77 blz.

**PUBLIKATIES
VAN HET
CENTRUM VOOR DE STUDIE VAN LAND EN VOLK VAN DE KEMPEN**

- nr. 1: J. Molemans e.a., *De landelijke Bouwkunst in de Kempen*, Turnhout-Waalre, 1986, 46 blz.
- nr. 2: L. Janssens, *Repertorium van de prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: I. De Limburgse gemeenten*, Turnhout, 1987, 127 blz.
- nr. 3: L. Janssens, *Repertorium van de prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: II. De Antwerpse Gemeenten*, Turnhout, 1987, 327 blz.
- nr. 4: P.M.M. Klep (red.), *De neergang van de huisnijverheid in het Groot-Kempisch gebied (1800-1920)*, Turnhout-Waalre, 1987, 44 blz.
- nr. 5: H. de Kok en H. Coppens (red.), *Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen ... Medische zorg in de Kempen vóór de medicalisering*, Turnhout, 1994, 110 blz.
- nr. 6: H. de Kok (red.), M. Faes, E. Persoons, F. Stevens, M. Van der Eycken, L.C. Van Dyck, E. Van Grieken, *De lotgevallen van de Kempische Religieuze Instellingen tussen 1780 en 1850 (Studiedag Abdij Tongerlo 28 september 1996)*, Turnhout, 1997, 110 blz.
- nr. 7: H. de Kok (red.), *Vrouwenhandel en Prostitutie in de oude Kempen*, Turnhout, 1997, 91 blz.
- nr. 8: H. de Kok (red.), *Van papen en pastoors, de seculiere geestelijkheid in de Kempen*, Turnhout, 1997, 77 blz.